

ה

מקומו של "משנה תורה" במערכת החינוכית של ספרד והמזרח התיכון

מאת: יוסף פאור

-א-

תפקיד ה"משנה תורה", חיבורו "הגדול" של הרמב"ם, קשור למערכת החינוכית של יהדות ספרד והמזרח התיכון. בשלב הראשון, חייב האב ללמד את בנו "תורה".^א יש סוברים, כי במסגרת זאת, "תורה" היינו חמישה חומשי תורה בלבד.^ב אמנם, מטעמים שנציע בהמשך, נוקט הרמב"ם כי על האב "ללמדו בשכר עד שיקרא תורה שבכתב כולה."^ג בהקשר זה יצוין כי במסורת הבלשנית של ישראל, 'קריאה' כוללת שליטה במגוון של קבוצות הנגנה (אינטונציה), והיחסים התחביריים וההיגוי שמסומנים בטעמי המקרא. תופעות לשוניות אלו היו חלק בלתי נפרד מהקריאה. קהל הקוראים, כמו שציין מחבר עלום-שם בימי הביניים,

...היו יודעין הענין ומפסיקין במלה הנפסקת [=הגה מפסיק, הטעמה מפסיקה], ומצמידין במלה הנצמדת [=הגה מחבר, הטעמה מחברת],^ד ומגביהין במלה

^א מ"ת תלמוד תורה פ"א ה"ו. כל ההבאות של מ"ת וסימון השורות לספר המדע הם ממהדורת קצנלנבוגן-ליברמן (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ד).

^ב ראה להלן הע' 22.

^ג מ"ת תלמוד תורה פ"א ה"ז. וזהו שכתב מ"ת אישות פ"ח ה"ד, שהמקדש אשה על מנת "שאני קורא, צריך להיות יודע לקרות תורה נביאים וכתובים בדקדוק יפה." השווה מ"ת תפלה פ"יב ה"ו, וראה כסף משנה על אתר. מכאן למה שפסק מרן שלחן ערוך, אורח חיים סי' קמב ס"א; ברם השווה רמ"א שם.

^ד עד התקופה החדשה, נהגו בבתי תלמוד תורה בדמשק וארם צובה ללמד קריאת התורה על פי המתודה של אסאקר ואג'ונטאר; שני מונחים טכניים בספרדית יהודית שמורים על הטעמה מפסיקה: (a sacar!); ועל הטעמה מחברת: (a juntar!). אעיר כי שני מונחים אלה שרדו רק בקהילות הנ"ל, ואינם ידועים בקהילות דוברי ספרדית אחרות.

יוסף פאור עלה מגויורק לארץ בשנת תשנ"ה, ולימד תלמוד באוניברסיטת בר-אילן, ולאחר מכאן משפטים במכללת נתניה. פרופ' פאור כתב ספרים ומאמרים רבים במחשבת ישראל, בהלכה, בספרות חז"ל ובבלשנות. חיבורו האחרון הוא *The Horizontal Society: Understanding the Covenant and Alphabetic Judaism*, 2 vols. (Boston: Academic Studies Press, 2008).

הנגבחה [=הנגנה עולה, עלייה בגובה הקול], ומשבירין במלה הנשברת [=הנגנה יורדת, ירידה בגובה הקול], והיה הכל קשור ביניהם, ושומר בלבם.⁷

מאפיינים אלה היו חלק מההיגוי של 'הקהילייה המדברת' (speaking community) שלשון המקרא שגור היה בפיהם, והיו "קוראים כמו שקבלו איש מפי איש." דברים דומים הציע ר' יהודה הלוי: טעמי המקרא באו לסמן את מכלול התופעות הלינגוויסטיות, "ימצאו עניינים דקים ועמוקים, נטבעו בה... והם הטעמים אשר יקרא בהם המקרא." היטיב להבהיר העניין ר' יהודה מוסקאטו, מגדולי פרשני ספר הכוזרי:

...שגם הטעמים היו ונבראו עם הלשון עצמה, אשר הושמה על לשונו ובלבבו של האדם כמו שזכרו. ועל כן נאמר "ונטבעו בה", כאילו הטעמים... הם טבעיים בלשון, ומולד אחד שוה לשניהם.⁸

תפקיד טעמי המקרא הוא להפוך את "הקול של [שפה] מתה לקול של [שפה] חיה." לזאת, שלא כפי הנוהג בבתי הספר היום, הילד לא למד תחילה לקרוא

⁷ עו' יוסף דרנבורג, *Journal Asiatique*, 1870, "Manuel du lecteur", עמ' 382. על קדמות מערכת טעמי המקרא והניקוד, ראה מחקר מקיף ומקורי אצל ר' אליהו בן אמזג, *אם למקרא*, כ"ה (ליורנו, תרכ"ג), קכב, א-קכה, ב. חיזוק לקדמות טעמי המקרא, בירושלמי, יומא פ"א ה"ו, לט, ב על המשנה "קוראים לפניו", נאמר: "תני: במשלי ובתילים מפני שטעמן מפיג השינה." (וזה שלא כפירוש פרו' חנוך אלבק, על אתר). חיזוק נוסף לקדמות טעמי המקרא, בדעת רבי עקביא, ברכות סב, א כי אחת היתרונות של יד ימין הוא "משום שמראה בה טעמי מקרא." השווה *מדרש תהלים*, עו' שלמה באבער (ניוירק: אום, תש"ח), מזמור, לה, עמ' 248. וכן השווה ירושלמי מגלה פ"ד ה"א, עד, ד: "ושום שכל—אלו הטעמים." ובפירושו ר' חננאל, על מגלה, ג, א, עו' ר' דוד מצגר (ירושלים: לב שמח, תשנ"ו), עמ' ה: "ויבינו במקרא—זה פיסוק טעמים." ובעירובין כא, א על "למד דעת את העם" (קהלת יב: ב), אמר רבא "דאגמריה [שלמה] בפסוק טעמים." וכן השווה עירובין נג, א.

⁸ "Manuel du lecteur", עמ' 362.

⁹ *הכוזרי*, תרגום ר' יהודה אבן תבון (ווילנא, תרס"ה), מ"ב, עב, דף פא, ב. התרגום אצל יהודה אבן שמואל, *ספר הכוזרי* (תל-אביב: דביר, תשנ"ד), עמ' פז-פח אינו מדויק. והנה המקור הערבי, כתאב אלרד ואלדליל פי אלדין אלד'ליל, עו' דוד צבי בנעט וחגי בן-שמאי (ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשל"ז), מ"ב, עב, עמ' 81: "דקאיך ולטאיך אנטבעת פיהא... והי אלטעמים אלתי יקרא בהא אלמקרא." השווה ר' פריפוט דוראן, *מעשה אפוד* (ווילנא, תרכ"ח), עמ' 35.

¹⁰ ר' יהודה מוסקאטו, *קול יהודה*, אצל *הכוזרי* (ווילנא, תרס"ה), מ"ב, עב, דף פא, ב ד"ה נטבעו.

¹¹ ר' יעקב אבן דנה, אצל *El Cuzary* (Madrid: Libreria Victoriano Suarez, 1910), עמ' 436:

בתורה קריאה רהוטה בלי טעמים (= 'כקורא באיגרת' בלשון חז"ל),⁷ ואת טעמי המקרא בשלב יותר מתקדם, אלא הקריאה כיללה, מתחילה וראש, את "פיסוק טעמים."⁸

כפי שניתן ללמוד מר' האי גאון (939-1038), מסורת של קריאה מדויקת היא פרי מפעל 'הסופרים'. במשך גלות בבל השתבשה הלשון בפי עמי הארץ [ראה נחמיה יג:כד], ורק הסופרים הקפידו לקרוא על פי כללי הדקדוק המקראי. עקב זאת, חז"ל כינו קריאה מדויקת "מקרא סופרים".

ואמר מר רב האי בפירוש "מקרא סופרים ועיטור סופרים" [נדרים לו, ב] שבאותן הדורות היו רוב עמי הארץ וקורין בטעות, ולא הווי דייקי במקרא אלא סופרים, ומיעוט היו. ומקרא דייקא הווי קורין לה 'מקרא סופרים'. וקאמר ר' יצחק, לאו סופרים תקנו הכי מלבהון אלא קבלה היא בידיהון מהלכה למשה מסיני...⁹

יצוין, כי התרגום הארמי לתורה לא נכלל 'בתורה שבכתב'. התרגום, וכן פירושי המקרא למיניהם השונים, הם "בכלל תורה שבעל פה."¹⁰ בהקשר זה חשוב להדגיש כי על פי הרמב"ם, העתקות המקרא לשפות אחרות אינן בכלל 'כתבי הקודש'. יתרה מזו, כתבי הקודש ש"כתובין בכל לשון, או בכתב אחר אין מצילין אותן [בשבת] אפילו היה שם עירוב. ובחול אסור לקרות בהן."¹¹ ברור מתוך דברים אלה, כי הלומד מקרא בשפה אחרת לא קיים מצות תלמוד תורה שבכתב.¹² על פי דרכינו למדנו כי המטרה היחידה בשלב הראשון של החינוך היא לימוד קריאה מדויקת של התנ"ך כולו עם טעמי המקרא. ידע זה דורש מאמץ כביר, הן

...y por cuanto la boz muerta de las palabras escritas carecen desta perfeccion que tiene las palabras de la boz viva dichas cara a cara: tenemos en la S.S. los *taamim*.

הרחבתי הדיבור על נושא זה במאמרי "לביאור המונח 'קורא באיגרת', 'עלי ספר ט"ו (תשמ"ח), עמ' 21-30.

ראה נדרים לו, א.

הובא אצל ר' יהודה בר ברזילי, *ספר העתים* (קראקא: *מקיצי נרדמים*, תרס"ג), עמ' 257; אוצה"ג, נדרים, התשובות סי' קד, עמ' 35; וכן השווה מעשה אפוד, עמ' 40. שים לב כי 'מקרא' אינו הטקסט הכתוב אלא הקריאה של הטקסט הכתוב; השווה ספרי *The Horizontal Society: Understanding the Covenant and Alphabetic Judaism*, 2 vols. (Boston: Academic Studies Press, 2008), להלן: *HS*, כ"א, עמ' 4 הע' 2. על משמעות 'הלכה למשה מסיני' אצל הגאונים והרמב"ם, ראה *HS*, כ"ב, נספח 33.

מ"ת תלמוד תורה פ"א ה"יב. על התרגום, ראה נדרים לו, ב; *HS*, כ"ב, נספח 61.

מ"ת שבת פ"כג ה"כו. ראה *HS*, כ"ב, נספח 61.

ראה *HS*, כ"ב, עמ' 147. עיין היטב אוצה"ג, קדושין, עמ' 129-131. אצל היהודים דוברי ערבית, התרגום נקרא *תפסיר*, שרץ 'פירוש, ביאור'—לא נקל (העתקה); וכן אצל היהודים דוברי ספרדית נקרא *ladinar* לא (*traducion*).

מצד המורה והן מצד התלמיד.¹⁰ ואל יהא השג זה קל בעיניך, לשתי סיבות שהן אחת. ראשית, פער תהומי בין 'תורה' הנרכשת במנגנון היסודי של הילד — ביתר דיוק "שנטבעה", במודעות הילד כשפת האם שלו, לבין 'תורה' שלומד הילד אחרי שרכש את המערכת הלינגוויסטית וכללי ההיגיון של שפה זרה. במקרה אחרון זה, 'תורה' היא פונקציה של מנגנון שמקורו מחוץ לארבע אמות של ישראל. וזהו שאמר רב יהודה, אמר רב: "בני יהודה שהקפידו על לשונם, נתקיימה תורתם בידם. בני גליל שלא הקפידו על לשונם, לא נתקיימה תורתם בידם."¹¹ לזאת, על הילד לרכוש את התורה באותה דרך שהוא רוכש את לשון האם שלו; כדברי הכתוב "ודברת כמ" (דברים ו:ז)—לא עליהם!¹² בעקבות זאת הורו חז"ל כי כאשר הילד "יודע לדבר אביו מלמדו לשון תורה";¹³ ביטוי זה נרדף ל"לשון הקודש",¹⁴ שהיא הלשון של "כתבי הקודש", והם הם הספרים שנשמרו בקודש, כלומר, בתוך הארכיונים של בית המקדש.¹⁵ מתוך הבנה זו הסיק הרמב"ם כי הביטוי "לשון תורה" (בניגוד ל"תורה" גרידא) משמעו "תורה שבכתב כולה."¹⁶

מהאמור ניתן להבין מדוע רק ידע שנרכש כשפת האם, יכול להעניק אוטונומיה לינגוויסטית וסמנטית לתלמיד. אחרת, 'התורה' שאתה לומד נתונה לתהליך של סיגול לשפה ותרבות שרכשת קודם בדרך 'טבעית', כלשון האם שלך. בנסיבות אלו, לימודים תורניים שאתה רוכש דומים לרכישת לשון זרה אצל מבוגרים. נעיר, כי השפה הראשונה שלך מולידה (generates) את הידע—לא להפך. והיינו מה שאמר רבא: "לעולם ילמד אדם תורה ואח"כ יהגה, שנאמר:

¹⁰ ראה ר' אברהם אבן עזרא, יסוד מורא וסוד תורה, עור' יוסף כהן ואוריאל סימון (רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ב), הע' העו', עמ' 75 שו' 72. ראה דוגמא לעניין זה בבבא בתרא כא, א.

¹¹ עירובין נג, א. לניתוח הדברים, ראה HS, כ"ב, עמ' 128-129.

¹² מכאן תשובה למה שהקשה ר' דוד פארדו, ספרי דבי רב (שאלוניקי, תקנ"ט), קצה, א ד"ה ולמדתם.

¹³ ירושלמי סוכה פ"ג ה"יב, נד, א. השווה תוספתא חגיגה פ"א ה"ב; ספרי (פינקלשטיין), סי' מו, עמ' 104; סוכה מב, א.

¹⁴ ראה תוספתא, חגיגה פ"א ה"ב, עמ' 375; השווה ספרי, דברים (פינקלשטיין), סי' מו, עמ' 104. על כן, מותר לומר בבית הכסא דברי חול כלשון הקודש ואסור לומר מדברי הקודש אפילו בלשון אחרת, ראה שבת מ, ב; מ"ת קריאת שמע פ"ג ה"ד-ה.

¹⁵ ראה HS, כ"א, עמ' 65.

¹⁶ מ"ת תלמוד תורה פ"א ה"ז. וכן פסק מרן ש"ע יו"ד סי' רמ"ה ס"ו; והגר"א שם ס"ק יד. בפרט חשוב זה חולק רבינו על בין זמנו, רב יוסף ראש הסדר, הסבור כי חובת האב ללמד את בנו "תורה" בלבד אבל לא נביאים וכתובים, ורק "תלמיד חכמים מוסיף על התורה... כל המקרא." ראה, ר' שמחה אסף, "פירוש לסידור רב סעדיה," קרית ספר, יח (תש"א), עמ' 65; המקור הערבי שם, עמ' 63. וזוהי גם דעת רש"י קדושין ל, א ד"ה תורה; השווה רש"י ברכות כה, ב ד"ה מההגיון, והסנגוריה אצל מעשה אפוד, עמ' 5.

בתורת ה', והדר ובתורתו יהגה. ואמר רבא: לעולם ליגריס איניש, ואע"ג דמשכח ואע"ג דלא ידע מאי קאמר, שנאמר: 'גרסה נפשי לתאבה' (תהלים קיט:), גרסה כתיב ולא כתיב טחנה!^{כב} אציין, כי היו חכמים שנקטו כי לאחר חורבן הבית, התנ"ך משמש כבית המקדש ווירטואלי, והאמינו כי גירוש ספרד ואורך הגלות הם תוצאות ישירות מהזנחת לימוד המקרא.^{כד}

ועוד, יכולת הקריאה—הכושר הנפלא לצרף במהירות של הרף-עין את האותיות למילים וצלילים פונטים—אינו גנטי. אמנם, כבר במאה התשע-עשרה ציין נורולוג צרפתי על איש שבעקבות מכה במוח (angular gyrus region) איבד כושר הקריאה והכתיבה.^{כה} וכן ידוע, כי שיטות שונות של כתיבה מתארגנות באזורים שונים של המוח.^{כז} כן, למשל, ידוע על איש ששלט בסינית ובאנגלית, וכתוצאה מהתקפה מוחית איבד הכישרון לקרוא סינית, אבל לא את הכישרון לקרוא אנגלית!^{כח} עם זאת, ברור מעבר לכל ספק, כי אין גנים מיוחדים לקריאה. כישרון הקריאה נרכש במוח הפרטי של כל אדם ואדם באמצעות תהליך מיוחד של הדרכה וחינוך. במילים שונות, כמו בכל התנהגות אנושית (human behavior), גם כושר הקריאה מיוסד על תהליך הכרני (cognitive process), שמאפשר הכללה מהירה של מידע שנסמך על מבנים נורולוגיים (neurological structures). מבנים אלה קשורים למיליונים של נורונים (neurons). הנורונים (neurons) מאורגנים ופועלים באמצעות מעגלים נורולוגיים (neurological circuits) מיוחדים שמאפשרים תפקוד תקין של אותה ההתנהגות, כגון ראייה, שמיעה, ודיבור. אמנם, שלא כתהליכי הכרני (cognitive process) אחרים, אין גנים מיוחדים לקריאה!^{כט} כושר הקריאה נרכש באמצעות הדרכה מיוחדת שמאפשרת יצירת מעגלים נורולוגיים (neurological circuits) ספציפים לקיצור

^{כב} עבודה זרה יט, א. ראה הסיפור הנפלא אצל פרו' שלמה דב גויטיין, סדרי חינוך (ירושלים: מכון בן-צבי, תשכ"ב), עמ' קס-קסא.

^{כד} ראה לעניין זה, HS, כ"ב, נספח 58.

^{כה} ראה Maryanne Wolf, *Proust and the Squid* (New York: Harper, 2007), עמ' 31.

^{כז} ראה *Proust and the Squid*, עמ' 36, 62.

^{כח} ראה *Proust and the Squid*, עמ' 61.

^{כט} נעתק קטע מן הספר *Proust and the Squid*, עמ' 11:

Unlike its component parts such as vision and speech, which are genetically organized, reading has no direct genetic program passing it on to future generations. Thus the next four layers [של המוח] involved must learn how to learn from the necessary pathways anew every time reading is acquired by an individual brain. This is part of what makes reading—and any cultural invention—different from other processes, and why it does not come naturally to our children as vision or spoken language, which are preprogrammed.

דרך (short-cut pathways), שמטרתם לאפשר קישור יעיל ומהיר בין המבנים הנורולוגיים (neurological structures) הנצרכים לקריאה.^{כט} נעיר, כי כושר הקריאה הוא גם גורם חשוב להתפתחות המוחית של הילד, במיוחד בכל אשר נוגע לסמכות-רעיונות (association of ideas), ול"התמחות" על ידי סמוכים חדשים (new associations) שהילד מגלה בנושא הספציפי שבו הוא עוסק.

הזכרנו, כי שיטות שונות של קריאה מאורגנים באזורים שונים של המוח. ובכל זאת, אין להניח כי ישנה עדיפות מוחלטת בשיטה אחת על חברתה. סביר יותר להניח, כי לכל שיטה עדיפויות והישגים מיוחדים. באשר לקריאה אלפביתית, ידוע כי היא מקשרת בין ארבע אונות המוח, ונותנת להמשיג (conceptualize) ולפתח רעיונות חדשים.^ל אמנם, עדיין לא ידוע אם אכן שפות שמשמשות בשיטה אלפביתית דומה, כגון גרמנית וצרפתית, מארגנות את המוח בשינויים יסודיים. ברם, נראה כי שונה קריאה אלפביתית של שפות שמיות שינוי חד מהקריאה בשפות הודו-אירופיות. בשפות הודו-אירופיות, האלפבית כולל גם התנועות, ועל הקורא 'ללקט' בצורה פסיבית את הצלילים הפונטיים מן הטקסט. אמנם, בשפות שמיות הטקסט כולו עיצורים, ועל הקורא להפכו לקריא באמצעות התנועות שהוא מעניק מנטאלית לעיצורים שלפניו. אכן, במשך הדורות, התפתחו מערכות שונות של ניקוד לסייע לקורא, כגון בעברית ובסורית, ומאוחר יותר בערבית. אולם, ביהדות 'קריאה פורמאלית', דהיינו קריאת התורה בציבור, מצריכה קריאה מספר שאינו מנוקד.^{לא} וכן הורו הגאונים: "ספר תורה המנוקד אין קורין בו בציבור, ואע"פ שגרר נקודות שבו."^{לב} בכך, קריאת התורה דורשת יחס דינאמי בין הספר והקורא. העיצורים שבספר חסרים משמעות, והגויל בהן כתובות חסר חיים; והנה על ידי הקריאה חלה טרנספורמציה מבנית: העיצורים הופכים למילים והספר הופך לחפץ חי. כתוצאה מתהליך זה, הופכת התורה להיות "על שמו" [של הקורא]. וזהו שאמר רבא: "בתחילה נקראת [התורה] על שמו של הקב"ה, ולבסוף נקראת על

^{כט} נעתיק שוב קטע מן הספר, *Proust and the Squid*, עמ' 19:

If there are no genes specific only for reading, and if our brain has to connect older structures for vision and language to learn this new skill, every child in every generation has a lot of work to do... To acquire this unnatural process [קריאה] children need instructional environment that support all the circuit parts that need bolting for the brain to read.

^ל ראה *Proust and the Squid*, עמ' 60-69.

^{לא} אולם באסלם המואזין קורא את הקוראן מספר מנוקד. על מסורת קריאת הקוראן, ראה Kristina Nelson, *The Art of Reciting the Qur'an* (Texas University Press, 1985).

^{לב} הלכות ספר תורה, המיוחסות לר' אלברגילוני, עו' אלקן נתן אדלר (אוקספורד, 1897), עמ' 38. לדיון מפורט ראה HS, כ"א, עמ' 4-5; כ"ב נספח 1.

מקומו של "משנה תורה" במערכת החינוכית של ספרד והמזרח התיכון : יא

שמו [של הקורא].^{לג} כאשר התורה "כרוכה ומונחת בקרן זוית",^{לד} הגויל והאותיות דוממים, והנה עומד הקורא ונושב בהם נשמת חיים;^{לה} ובכך הוא עצמו הופך "לתורה חיה ותוססת".^{לו} מכאן לתמיהת רבא: "כמה טפשאי שאר אינשי דקיימי מקמי ספר תורה ולא קיימי מקמי גברא רבה!"^{לז} לאור פרשנות זו עולה יפה מאמר ר' יוסי: "כל המכבד את התורה, גופו מכובד על הבריות."^מ כמוכן, כי הצעד הראשון בכבוד התורה, מתבטא בהיגוי מדויק של כל הברה והברה של אותו דיבור שיצא מפי א-לוהים חיים ומלך עולם.^{מא}

משך הדורות, התנ"ך היה הגורם שאיחד בין כל שכבי העם, ועל אף שהיו גישות חלוקות בין פרושים לצדוקים בפרשנות המקרא, בכל זאת היו ביניהם גם הבנות יסוד משותפות; מה שחזו"ל כינו "דבר שהצדוקין מודים בו", והם הבנות מעבר לגוף המקרא!^{מב} בסופו של דבר, תורה שבעל פה אינה אלא "פירוש" התורה. על חכמי הדור לא רק להעביר המסורת שבידם, אלא גם לזהות את העקרונות האלה בגוף המקרא, ולהשוות בדרך של שכנוע, בין התורה שכל אחד למד מאז "ידע לדבר" למציאות ולנסיבות המיוחדות של זמנם. וזאת היא ששר המשורר היהודי סמך [מ"ם דגושה, וכ"ף דגושה], (מאות 6-7 למספרם). בקינה שנשא על המשורר היהודי קעב אבן אל-אשראף, שנרצח משום שסירב לקבל עליו שליחות נביאם, הוא הולך ומסביר מדוע יש להישען על חכמי השבט: "ולכולם ידע של

לג עבודה זרה יט, א.

לד ראה קדושין סו, א.

לה בבחינת "תורת חכם, מקור חיים" (משלי יג:יד), וכ"רוח החיה באופנים" (יחזקאל א:כ).

לו ראה ר' שאול לוי מורטירה, אצל Rehuel Jessurun, *Dialogo dos Montes*, ed. and tran. Philip Polack (London: Tamiesis Books, 1975) עמ' 99-100. לעניין זה, ראה HS, כ"א, עמ' 291; ובספרי *Homo Mysticus: A Guide to Maimonides* (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 1998), עמ' 7-8.

לז מכות כב, ב. על משמעות 'גברא רבה', ראה בבא קמא נט, ב.

לה אבות פ"ד ה"ח. בבחינת, "סלסלה ותרוממך, תכבדך כי תחבקנה" (משלי ד:ח).

לט השווה פירוש רע"ב על אתר. מן המותר לציין, כי המטרה בקריאה מדויקת היא המעשה. נעיר כאן, כי אין זלזול תורה גדול יותר מ"תלמיד חכמים" המזלזל בהיגוי המקרא—לא מפני שאינו יכול ללמוד—אלא משום שלא איכפת לו.

מ סנהדרין לג, א; הוריות ד, ב. ראה פיה"מ הוריות פ"א ה"ג, הוצאת ר' יוסף קאפיח, ז"כ (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ה), כ"ד, עמ' תעג: "דבר שיש לו סמך חזק בכתוב"—אבל אינו בכתובים! כדוגמה לזאת, השווה מ"ת סנהדרין פ"י ה"ט. וכן ראה פירוש המיוחס לר' חננאל, שכתב על "דבר שהצדוקין מודים בו", הוריות ה, ב: "פי' שהוא מדברי חכמים, אבל צדוקין מודין בו." ראה מאמרי "Basic Concepts in Rabbinic Hermeneutics," *Sbofar* 16 (1997) עמ' 1-12.

המסורת (בעל פה) / והם בקיאים בכל המדעים / (ו) בהם מתבטא התורה (גם) הכתובים.^{מא}

-ב-

נוסף ללימוד היסודי שמקבל הילד מתוך מכלול מצוות האב על הבן, חובה על כל אדם "לשלוש" את לימודו, "שליש במקרא, שלישי במשנה, ושליש בתלמוד."^{מב} "משנה" שבשלב השני של החינוך אינה משנת רבינו הקדוש אלא 'הלכה'. וכן תרגם רב סעדיה גאון את המונח 'משנה': פקה, ביטוי שמשמעו בערבית 'הלכה', 'משפטנות'.^{מג} אצל הרמב"ם מונח זה תופס משמעות יותר נרחבת של "תורה שבעל פה". חיבורו "משנה תורה" נועד לשמש כמדריך למי שרכש כבר את הערכים ואת הכלים העיוניים שמעניק התנ"ך, ועתה מבקש הוא לעלות לשלב השני. בלשון הרמב"ם:

לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה תורה, לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה, ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם.^{מד}

"תורה שבכתב" היינו את התנ"ך כולו. וכן מבואר בדפוס ספרד שמלפני שנת רנ"ב: "קורא בתורה שבכתב כולה."^{מה} העסק בקריאה מזויקת של התנ"ך אמור להטביע את הרשת הלינגוויסטית היסודית של הילד, כשפת האם שלו. לציין את זאת, הדגיש הרמב"ם: "תחלה." בסופו של דבר עלינו לזכור כי הקורא יכול לפרש ולהעריך המסר שהמחבר מבקש להעביר, רק כאשר יש לו את אוצר המילים, התחביר, ואת הכושר האנליטי והרטורי, שהמחבר הניח כיסוד מוקדם להבנת

מא הובא בספרי *Golden Doves with Silver Dots: Semiotics and Textuality in Rabbinic Tradition* (Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 1986), עמ' 134.

מב קדושין ל, א.

מג סידור רב' סעדיה גאון, עו' ר' שמחה אסף (ירושלים: תשכ"ג), עמ' שנח: "מן אלפקה, אעני אלמ[שנה]". (התרגום שבדפוס "מן התלמוד, "משובש). ראה הע' הבאה.

מד "הקדמה למ"ת, "שו' 166-167. רמב"ם מתייחס אל ספרו "משנה תורה" כחיבור של פקה; ראה המקור הערבי של מורה הנבוכים, דלאלאה אלהאירין, עור' מונק-יואל (ירושלים, תרצ"א), ח"ב, פ"י, עמ' 190 שו' 14: "תאליפנא אלכביר פי אלפקה." לפי הבנה זו, ניתן לפרש את "משנה תורה" ה"פקה של התורה, "כלומר: הפן המשפטי של התורה. ראה, *Golden Doves*, עמ' 52-54; HS; כ"א, עמ' 61 הע' 46. והשווה ג. ה. טור-סיני, הלשון והספר, כרך הספר, (ירושלים: מוסד ביאליק, תש"ד), עמ' 224-226.

מה ראה שם, ש"ג, שו' 167.

מקומו של "משנה תורה" במערכת החינוכית של ספרד והמזרח התיכון : יג

ספרו.¹⁷ למדנו לפי דרכנו כי "משנה תורה" אינו מיועד למי שטרם השלים את השלב הראשוני של הלימוד. במילים יותר פשוטות: תלמיד שטרם רכש את הערכים והרשת הלינגוויסטית של התורה שבכתב אינו מוכן לעלות לשלב השני, וכל שכן לשלב השלישי, של תלמוד תורה. לזאת הזהירו חז"ל ללמוד על הסדר, "ולא שיהא דולג במקרא ובמשנה ויבא לתלמוד".¹⁸ מכאן הפולמוס שהשמיעו חכמי ספרד, נגד

חכמים רבים שלא למדו המסורת, גם דייקות הלשון הבל בעיניהם, גם לא קראו המקרא, אף הטעמים, רק מימות הנעורים למדו תלמוד, שהוא פירוש המשנה.¹⁹

ההיגיון ברור: מי שלא למד תנ"ך כל צורכו לא יעלה בידו לתפוס עדינויות הלשון, ולהמשיג (conceptualize) את אותם העקרונות ששימשו יסוד ראשוני למערכת האינטלקטואלית של חז"ל. ומיותר להוסיף, כי בין שהוא מודע או אינו מודע, בסופו של דבר, אותו תלמיד יסגל את דברי חז"ל למערכת זרה, ולא יעלה בידו לתפוס דברי התלמוד כדבעי. נביא שוב מדברי ר' אברהם אבן עזרא:

...והנה מי שלא למד המקרא לא ידע לקרוא הפסוק. גם צריך הוא לידע דייקות הלשון,²⁰ כי הוא ידריכנו להתבונן בתורה דברים לא פירשו' קדמונינו, שהיו חכמי גדולים בכל חכמה, והבאי' אחריהם לא יבינו רק דברים המפורשים.²¹

תוכנית לימודים דומה—חרף שינויים בכמה פרטים—אנו מוצאים אצל ר' יוסף ראש הסדר, בן זמנו של הרמב"ם:

...ועם הארץ זהו בן אדם שלמד התורה והסידור (=שלב ראשון). והטוב שבסידורים הלא הוא סידור רבינו סעדיה אלפיומי ז"ל...[והרי התו]רה תורה שבכתב והסידור תורה שבעל פה.²² ותלמיד חכמים מוסיף על התורה והסידור

¹⁷ R. C. Anderson and P. D. Pearson, "A Schema-theoretic view of basic processes in reading," in ed. P. D. Pearson, *Handbook of Reading Research* (New York: Longman, 1984) עמ' 255-292.

¹⁸ מסכת סופרים, עו' מיכאל היגער (נויורק: דבי-רבנן, תרצ"ז), פ"ט ה"ו, עמ' 280. השווה הגהות מיימוניות, תלמוד תורה פ"א אות ט.

¹⁹ יסוד מורא וסוד תורה, עמ' 74. לדיון מפורט ומקיף אצל הפוסקים, ראה ר' ישמעאל הכהן, זרע אמת, ח"ב (ליוורנו, תקנ"ו), סי' ק"ז. השווה לעיל הע' 7.

²⁰ יסוד מורא וסוד תורה, עמ' 75-76.

²¹ בתקופה החדשה נהגו ללמד את סידורי ר' יהודה שמואל אשכנזי, (בעל בקיאות נפלאה, נאמר עליו שידע את כל תשובות הרשב"א בעל פה!), בית עובד [לימי חול], (ליוורנו, תר"ג); בית מנוחה [לשבתות], (שם, תר"ג); בית מועד [סוכות, ושמיני עצרת], (שם, תר"ט); בית הזכרון [ראש השנה], (שם, תר"י); בית הכפורת [יום

כל המקרא, ר"ל הנביאים, והכתובים והלכות. והטובות שבהלכות ראיתי הלכות רבינו יצחק אלפאסי ז"ל. והחכם מוסיף על המקרא וההלכות והסידור ג' דברים: המשנה, והתלמוד, והפירוש. ואותו פירוש שרמזתי אליו הוא פירוש רבינו חננאל בן חושיאל ז"ל למועד, נשים, ונזיקין. ופירוש רבינו ברוך ב"ר יצחק ז"ל לקדשים, ופירוש רבינו יצחק בן מלכי צדק לזרעים וטהרות.²¹

שים לב: הרי"ף נלמד בשלב השני, כמדריך להלכה פסוקה. וכן היו חיבורי הלכות שונים מתורת הגאונים שנועדו ללמד הלכה פסוקה, כגון "הלכות קטנות", "הלכות קטועות", "הלכות פסוקות", ו"הלכות גדולות", ולאחר הגירוש, ה"שולחן ערוך" למרן יוסף קארו.²²

והנה נתון נוסף שכדאי לזכור: התלמוד אינו אלא "הפירוש" של התורה, ואינו "כאמיתה של תורה". עיקרון זה העלה של ר' יוסף אבן מיגאש (1077-1141):

התלמוד הוא ביאור התורה ופירושה—לא אמתה של תורה. הלא תראה שאינו צריך שירטוט כאמתה של תורה. ומזה תדע שאין קדושתו מגעת לקדושת התורה עצמה. ולא עוד, אלא אפי' לקדושת שאר כתבי הקודש אינו מגיע. והואיל ואנחנו רואים שאינו מטמא את הידיים, מצורף עם היותו בלתי צריך שרטוט, א"כ אפי' על גבי כתובים אין מניחים אותו. וכ"ש ע"ג נביאים, וכ"ש ע"ג תורה.²³

על פי היגיון זה ברור, אפוא, כי אין כל הצדקה ללמוד את "הפירוש" בלי ידע מקיף וכולל של הטקסט שהוא "אמיתה של תורה".

הטענה כי לימוד "משנה תורה" ממעט מלימוד התלמוד,²⁴ אין לה מקום נוכח הוראת חז"ל שלא יהא אדם "דולג במקרא ובמשנה ויבא לתלמוד". במידה מסוימת, ביקורת זו דומה למי שטוען כי פירושם של רש"י ותוספות לתלמוד ממעטים מלימוד "קצות החושן".

בסיכומו של דבר, בהתאם להוראת חז"ל שלא יהא אדם "דולג במקרא ובמשנה ויבא לתלמוד", הקפידו חכמי ספרד והמזרח ללמוד על הסדר. ברור, על כן, מדוע לא ראו בעין יפה את התלמידים שקפצו לשלב השלישי בלי ידע יסודי של המקרא וההלכה. (וכן הקפידו בבית מדרשו של הרמב"ם שלא ללמוד תלמוד

הכפורים], (שם, תרט"ו). ולאחרונה, בית א-ל שם, (שם, תרל"ח), תיקון חצות וסליחות, לר' אברהם חמוי.

²¹ ר' שמחה אסף, "פירוש לסידור רב סעדיה", "קרית ספר י"ח (תש"א), עמ' 65; המקור הערבי שם עמ' 63. ראה סדרי חינוך, עמ' קמח-קמט.

²² וכן הביע מרן תקווה בהקדמה לשולחן ערוך שילמדו בו "התלמידים הקטנים". אציין כי בימי לימוד השולחן ערוך היה חלק של תוכנית הלימודים של ת"ת.

²³ תשובות הר"י אבן מיגאש (ירושלים, תשל"ד), סי' צב.

²⁴ ראה איגרות הרמב"ם, מהד' ר' יצחק שילת, ב"כ (ירושלים: הוצאת מעליות, התשמ"ח), "איגרות לר' פינחס הדיין, "עמ' תלח-תלט.

לפני שלמדו "משנה תורה."¹¹ מכאן הביקורת החריפה שהשמיעו ר' שמואל הנגיד (1056-993) ור' יונה אבן ג'נאח (מאה י"א) נגד אלה שעסקו בתלמוד טרם שהשלימו את שני השלבים הראשונים. (ראה להלן)

-ג-

המסורת של הרמב"ם ובית מדרשו, אינה עניין ל"ספרד" בממד הרחב שתופס מונח זה בימינו—מעולם לא הייתה "ספרד" חטיבה לשונית ותרבותית אחת. כמו שנראה בדברים הבאים, המסורת של הרמב"ם שייכת לאותה מסורת ייחודית שהביא ר' משה בן חנוך (נפ' בע' 965) משיבות בבל לעיר קורדובה שבאנדלוסיה. בלשונו של ר' אברהם אבן דאוד (בע' 1110-1180):

והיתה בקורטובה¹² בית הכנסת ששמה 'כנסת המדרש'. והיה שם דין ששמו ר' נתן וחסיד גדול היה, אבל לא היו אנשי ספרד בקיאין בדברי רבותינו ז"ל. ואף על פי כן, באותו מעט שהיו יודעין היו עושין מדרש, ומפרשים ועולין ויורדין. ופירש ר' נתן "על כל הזאה טבילה," והיא במסכת יומא, ולא ידע לפרש. ור' משה יושב לפאה אחת כמו שמש, וקם אל ר' נתן ואמר לו: 'ר' פשו להו טבילות! וכששמע הוא והתלמידים את דבריו תמהו זה אל זה, ושאלו ממנו לפרש להם ההלכה ופירשה כהוגן. וכל אחד ואחד שאל ממנו כל ספקות שהיו להם והשיב תשובות ברוב חכמתו. והיו בעלי דינין מחוץ למדרש, שלא היה להם רשות להכנס עד השלמת התלמידים פסיקתם. ובאותו היום יצא ר' נתן הדיין והלכו אחריו בעלי דינין, ואמר להם: אני איני דיין, וזה הלוּבש שק והאורח, הוא רבי. ואני תלמידו אהיה מהיום! ואתם מנוהו על קהל קורטובה דיין.... ודבר זה היה בימי רב שרירא (נפ' בע' 906-906) בקרוב לשנת דתש"נ [990/4750].¹³

כדי לעמוד על מהות הדברים עלינו לשים לב על כמה פרטים שבאו בסיפור. ראשית כל, הלא מסורת בידי זקני קורדובה "שקבלו מנטרונאי נשיא [בר] חכינאי

¹¹ ראה א.ש. הלקין, "סניגוריה על ספר משנה תורה," *תרביץ* כה (תשט"ז), עמ' 417 ואילך.

¹² =קורדובה. בפי היהודים אותיות ט/ד מתחלפות; השווה איוב יח:ג "נטמינו" =נדמינו. וכן אצל חז"ל "מדומע" =מטומע, מלשון "אלמנת עיסה, שנטמע בה ספק חלל בתוכה," כתובות יד, ב; וכן לשון "נטמעו לכהונה," קדושין ע, ב; עה, ב; ועוד כהנהגה רבות.

¹³ ר' אברהם אבן דאוד הלוי, עו' גרשון ד. כהן, *ספר הקבלה* (פילאדלפיה: החברה היהודית להוצאת ספרים, תשכ"ז), עמ' 47-48.

(בע' 770) שכתב לבני ספרד את התלמוד מפיו, שלא מן הכתב.^{טז} ועוד, מסורת בידם שר' יצחק ריש גלותא בא לספרד והוא קבור קרוב לקורדובה, ותורתו שגורה בפי הזקנים.^{טז} והם לא הניחו "ולא דבר אחד מטעמי תלמוד, שהיו ערוכין בפיהן מיצחק ריש גלותא, בר אחתיה דרב ביבי דשכיב בספרד, בין קורטבא לאספמא."^{טז} חיזוק משמעותי לדברים אלה בעובדה שר' נתן וחבריו עסקו בהלכה שנמצאת רק בתוספתא.^{טז} אם כן, מה פשר הדברים שאנשי ספרד לא היו "בקיאים בדברי רבותינו"? ועוד, בסך הכול אמר ר' משה ארבע מלים: "ר' / פשו / להו / טבילות" -- קושיא בולטת לעין! וכשומעם ארבע מלים אלו, ר' נתן וחבריו "תמהו זה אל זה." מה המקום לתמיהה זו?

תמיהת ר' נתן וחבריו אינה בגין הקושיא, אלא משום שר' משה פנה אליהם ב"לישנא דרבנן" -- אותו להג ארמי שלא דברו בו בשום קהילייה בעולם והייתה השפה הבלעדית של חכמי בבל ותלמידיהם.^{טז} כמו שציין הרמב"ם, אותה לשון "היתה ברורה לכל אנשי שנער בעת שחובר התלמוד, אבל בשאר מקומי, וכן בשנער בימי הגאונים אין אדם מכיר אותה הלשו' עד שמלמדי' אותה."^{טז} לכן, החליט רבינו שלא לחבר את ספר המצוות "בלשון התלמוד, כיון שאין מבינים אותו היום אומתנו"^{טז} אלא יחידים.^{טז} בגין כך, לישנא דרבנן הייתה סימן מובהק שהמדבר הוא אחד מחכמי ישיבות בבל או תלמידיהם. בשפה זו דברו חכמי הישיבה והתלמידים בינם לבין עצמם, אפילו בשינה, בעת חלום! והנה, כאשר לא עלה בידי ר' האיי גאון לפענח ביטוי קשה באחד הפיוטים של רס"ג (882-942), "נתן דעתו עליה ונרדם וראהו, כלומר את ר' סעדיה, בשנתו ושאלו עליה בלשון הארמית השגורה בפיהם."^{טז} וכן, כאשר ביקש ר' שמואל הנגיד לנחם את ר' חננאל

^{טז} ר' יהודה בר ברזילי אלברצלוני, ספר העתים (קראקא, תרס"ג), עמ' 255-256. השווה ר' יהודה בר ברזילי אלברצלוני, פירוש ספר יצירה (ברלין, תרמ"ה), עמ' 187. ראה HS, כ"ב, עמ' 93-94.

^{טז} ראה פרו' מרדכי מרגליות, הלכות הנגיד (ירושלים: האקדמיה למדעי היהדות בארצות הברית, תשכ"ב), עמ' 1, 2. והשווה HS, כ"א, עמ' 311, הע' 13.

^{טז} ספר העתים, עמ' 267; השווה איגרת שרירא גאון, עו' ד"ר ב. מ. לוין (חיפה, תרפ"א), עמ' 104.

^{טז} תוספתא, הכפורים פ"ג ה"יב; ראה הגר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, סדר מועד (נו יורק, בית המדרש לרבנים, תשכ"ב), עמ' 778.

^{טז} הביטוי "לישנא דרבנן", קדושין ב, ב הוא סבוראי. רגליים לדבר כי ענן פתח את חיבורו נגד חז"ל באימרה "חפישו באורייתא שפיר" להראות כי גם לו יד במסורת הישיבות.

^{טז} "הקדמה למ"ת, שו' 137-138.

^{טז} במקור הערבי: מלתנא; התרגום "מבני עמנו" אצל ר' יוסף קאפח אינו מדויק.

^{טז} ספר המצוות, ערך ותירגם ר' יוסף קאפח (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשל"א), עמ' ב. ר' משה אבן עזרא, כתאב אלמחאצ'רה ולמד' אכרה, ערך ותרגם פרו' א.ש. הלקין

(ירושלים: מקיצי נרדמים, תשל"ה), עמ' 127.

(נפ' בע' 6/1055) על מות אביו, שלח לו שיר כתוב כולו בלישנא דרבנן.^{סח} כדי להוכיח השתייכותם למסורת הישיבות, פרשני התלמוד כתבו דבריהם בלישנא דרבנן; כגון, *הלכתא* של ר' שמואל הנגיד *ההלכות* של ר' יצחק אלפאסי (1013-1103). שגיאות לשון לא היו נסבלות. ר' יוסף אבן שנטאס^{סט} אבן אביתור (מאה ל', מחבר ההושענות לחג הסוכות בסידור הספרדי), בדרכו מספרד לבבל, שלח איגרת לר' שמואל הכהן, אחד מחכמי פיס, בארמית. "וטעה בה. ור' שמואל הכהן השיב לו תשובה והודיעו שטעה, אבל בלשון רכה ונחת רוח."^ט ראויה לתשומת-לב מיוחדת העובדה כי גם הרמב"ם כתב פירושים לתלמוד בלישנא דרבנן, כגון *הלכות ירושלמי* ו*סוגיות חמורות*, ואולם לא הוציאם לאור כי נכתבו "בלישנא דרבנן, שהן עדיין אפלות," וצריכים עיבוד רב, ו"לא נשאר לי פנאי לדקדק אותן ולהגיהן עד שיצאו לאור."^{טא}

לפני בוא ר' משה לספרד, "לא היו אנשי ספרד בקיאים בדברי רבותינו," שהרי לא קיבלו ממסורת מוסמכת (ערבית: *איטנאד*) מפי חכמים מוסמכים למסור את הקבלה (ערבית: *אלדואיה*, קבלה מוסמכת), אלא הם היו הולכים "ומפרשים ועולין ויורדין," על פי סברתם גרידא. נקודה זו העלה ר' יונה אבן ג'נאח, תלמיד ר' חנוך בנו של ר' משה, בפולמוסו נגד אלה שניגשו ללמוד תלמוד בלי ידע בסיסי של לשון המקרא. תלמידים אלה מאופיינים בשלוש תכונות עיקריות: [1] התנהגות בלתי מנומסת, [2] היגוי מלא ברבריות, [3] גרסאות משובשות.

ואשר הקל מהם בחכמת הזאת [הדקדוק] ובזה לעניין הזה—הנוטים מהם אל מעט מחכמת התלמוד, בעבור גאותם במזער אשר יבינו ממנו (=התנהגות בלתי מנומסת)...והקלו על נפשם בעבור שהם לומדים מה שלומדים מן התלמוד מוטעה (ערבית: *מלחונא*, ברבריות= היגוי מלא שיבושים), וגורסים מה שגורסים ממנו מסלף (ערבית: *מצחפא*, טעויות גסות= גרסאות משובשות) והם אינם מרגישים.^{טב} <וזה> בעבור שנעדרה מהם הקבלה (ערבית: *אלדואיה*, קבלה

^{סח} דיואן שמואל הנגיד, *בן תהלים*, מהדורת ד"ר דב ירדן (ירושלים: הברו יוניון קולג', תשכ"ו), סי' 107, עמ' 256-260.

^{סט} זהו הכתיב הנכון, ראה ספר *הקבלה*, עמ' 48, שו' 46; כתאב אלמחאצ'רה ולמד'אכרה, עמ' 59, ש"נ כ"י מ. והיינו "Saintes" שבצרפת, עיר מפורסמת בחכמיה; ראה Henry Gross, *Gallia Judaica* (Amsterdam: Philo Press, 1969), עמ' 659-660. הכתיב הרגיל 'שטנאש', הוא סילוף אותיות מן השם המקורי.

^ע ספר *הקבלה*, עמ' 49.

^{עא} איגרות הרמב"ם, כ"ב, עמ' תקנח.

^{עב} והיינו 'שיטפא דתלמידאי תרביצאי' ו"לישנא דשיטפא"; ראה ספר *העתים*, עמ' 245-246. יצוין כי ר' משה אלאשקר, שאלות ותשובות (ירושלים, תשי"ט), סי' כב, עב, א השתמש בביטוי זה להורות על סתם שיבוש.

על פי מורים מוסמכים) ולא למדוהו מאנשי ההוראה (ערבית: אטנאד, בעלי שרשרת קבלה).^{עב}

גם ר' שמואל הנגיד, תלמיד ר' חנוך, מנה שלושה מאפיינים בתלמידים שלא זכו ללמוד ממורה מוסמך: [1] היגוי מלא ברבריוזם, [2] גרסאות משובשות, [3] והתנהגות בלתי מנומסת.

והירהב הזמן ברבי ורבא	ואם ביניו ובין תלמוד מריבה?
ולכן סדרו על פי פתאים	מתי בטן ואדרת ושיבה.
וכל בער אשר יאמר אני הוא	מפיבשת, ורב האי כציבא. ^{עד}
ידמו כי בציציות וזקן	ומגבעת יהי איש ראש ישיבה.
זכר, אחי, בלכתנו שנינו	אלי בית התפלה יום ערבה,
ושמענו חמור נוער וצוחת	בני בקר ^{עה} והם גועים קרבה.
ושחתי: מי אשר שת בית א-להים	כמו רפת—והיא חטאה וחובה!
ואמרו: אין חמור ומריא בבית א-ל	אבל קורים במסכת ובבא!
ואמרת: המירותם תעודה	ותורה—ואני אנה אני בא? ^{עז}
ובאנו זועמים אל בית א-להים	ומי יתן ונטעה בנתיבה!
והנה רב ותלמידים מנידים	לראשיהם, כערער בערבה.
בפיהם גדפו הלל ושמאי	והכו על לחי רבי עקיבא. ^{עח}
והרב יאריך להם טעמים ^{עט}	ויטרף מלשונם אות ותבה ^{עט}

^{עב} ר' יונה אבן ג'נאח, ספר הרקמה, ע' מיכאל וילנסקי (ירושלים: האקדמיה ללשון העברית, תשכ"ד), כ"א, עמ' יא. המקור הערבית: כמאב אללמע, ע' יוסף דירינבורג, (פאריס, 1886), עמ' 3. לניתוח מפורט, ראה HS, כ"א, עמ' 328-330.

^{עד} ראה HS, כ"א, עמ' 326, הע' 52.

^{עה} גם הרמב"ם כתב על תלמידים מעין אלה שהם "דומים לבקר"; ראה "סניגוריה על ספר 'משנה תורה', " עמ' 417.

^{עו} "המירותם תעודה ותורה," היינו היגוי משובש של תורה שבעל פה ותורה שבכתב. כלום ביטאו "אלל," מלשון 'אלל', ראה חולין קכא, א? ו"שמאי" מלשון "פתחי שימאי," עירובין יא, א? וכן ביטאו את המשנה עירובין פ"א ה"ב: "לחי...קורה...אמר רבי עקיבה, על זה ועל זה נחלקו," "אל...ואל"?

^{עח} משום שהוא מפרש על פי שיקול דעתו ולא על פי קבלת הישיבות.
^{עט} =נוסח משובש.

וישבתי לפני זועפים מן
אשר אראה, ונפשי בי עצבה
ושאלתי שלום הרב בכבוד
וענני כאיש מדון ואיבה...^פ

המאפיין הייחודי של הלימוד בישיבות בבל הוא כי פרשנות הטקסט הייתה מושתתת על שרשרת הקבלה. וזהו שאמר ר' יהודאי, גאון ישיבת סורא (בע' 757-761):

שמעולם לא שאלתם אותי דבר ואמרתי לכם אלא דבר שיש לו ראייה מן התלמוד ולמדתי הלכה למעשה מרבי ורבי מרבו,^{פג} אבל דבר שיש לא ראייה מן התלמוד ולא היה בידי הלכה למעשה מרבי, או שהיה בידי הלכה למעשה מרבו אין [צ"ל: מרבי ואין] לא ראייה מן התלמוד לא אמרתי לכם אלא דבר שיש לו הלכה מן התלמוד והיה בידי הלכה למ' [עשה]. לקיים דתניא: אין מורים הלכה מפי מקרא ולא הלכה מפי משנה, ולא הלכה מפי תלמוד עד שיוורו לו הל' למעשה ויעשה מעשה.^{פד}

"ראייה מן התלמוד" היינו הבנת הטקסט עצמו, ו"בידי הלכה למעשה" היינו קבלה מוסמכת (=ערבית: *אלדואיה*, *אסנאד*) שעל פיה לומדים כיצד להעתיק את הדברים מהמישור התיאורתי לעולם המציאות.^{פז}

מעין דברים אלה השמיע אחד מתלמידי תלמידיו של הגאון, ר' פירקוי בן באבוי (מאה ה'-ט'), על תלמידים ש"מצאו ספרים שלמשנה ושלמקצת תלמוד גנוזין [=גרסאות משובשות] וכל אחד ואחד עוסקין בספרים ופירש לדעתו [=עולין ויורדין] מה שעלה על לבו, מפני שלא השיגו. "ובקטע מקביל ממשיך עוד שורה: "מ[ן החכמים] הראשונים שילמדו אותם הלכה למעשה [=ולא למדוהו מאנשי ההוראה]."^{פח} והם הם "השועלים הקטנים" שעליהם התמרמר ר' שרירא גאון, בגין שאינם סומכים על קבלת ישיבות בבל,

ואומרים על הגאונים עמודי עולם: מנין להם דבר זה?! ומוציאין ספריהם [=גרסאות משובשות] והם לא יבינו פועל ה' ומעשה, ולא השיגו אפילו דבר

^פ =התנהגות בלתי מנומסת. *דיואן שמואל הנגיד, בן תהלים*, עמ' 228-229. לניתוח מפורט, ראה *HS*, כ"א, עמ' 324-328.

^{פא} השווה חגיגה יד, ב: "אתם ותלמידכם ותלמידי תלמידכם." וראה ר' שמחה אסף, *תשובות הגאונים* (ירושלים: דרום, תרפ"ט), סי' ו, עמ' 77 הע' 2. והיינו "מסירה משולשת", אצל ר' שמחה עמנואל, *תשובות הגאונים החדשות* (ירושלים: מכון אופק, תשנ"ה), סי' קטו, עמ' 135.

^{פב} עו' פרו' לוי גינצבורג, *גנני שעכטר*, כ"ב (נויורק, בית מדרש הרבנים, תרפ"ט), עמ' 558-559.

^{פג} כיוצא אצל ר' יוסף אבן מיגאש, הובא להלן הע' 115.

^{פד} פרו' שלום שפיגל, "לפרשת הפולמוס של פירקוי בן באבוי", *ספר היוכל לכבוד צבי וולפסון*, החלק העברי (ירושלים: האקדמיה האמריקנית למדע היהדות, תשכ"ה), עמ' רמה.

קטון ממה שהשיג תלמיד מתלמידים של קטן שבגאונים [=שלא למדו מאנשי ההוראה שבידיהם קבלה מוסמכת]... ואיך באין שועלים אשר לא ראו מאורות וחושבין לאמור סרה על ה' ועל נחלתו... ואומר 'תועה' על תלמיד קטן שבקטני הגאונים [=התנהגות בלתי מנומסת], כי כולם דברי אלקים חיים. ואפילו במדרשו של משה רבן הנביאים לא ידחו אותן ממקומן [=שהרי, בסופו של דבר, נבעו מקבלתו]. וחכמתם ופולפולם הוא הדבר אשר צוה ה' אל משה [=קבלה מוסמכת ונאמנה]. ואף על פי שאומרים הכי הוא ואין מביאין ראיה באיזה מקום הוא, אין לחוש על דבר קטון וגדול. וכל החולק על שום דבר מכל דבריהם, כחולק על ה' ועל תורתו.⁷⁸

הדברים ברורים: הואיל וקבלנו את התלמוד משיבות הגאונים, אם אתה מערער על סמכותם ונאמנותם הרי כבר פגעת בנאמנות וסמכות התלמוד עצמו. לעניינו של דיון זה ראוייה לתשומת-לב מיוחדת העובדה כי גם הרמב"ם נזקק לדברי הגאון. בהלכה הדנה על "תלמיד שלא הגיע להוראה" בגין שלא למד אצל חכם מוסמך—ותעיד על זאת התנהגותם הבלתי-מנומסת—הוסיף:

אלו התלמידים הקטנים שלא הרבו תורה כראוי [=שלא למדו מחכם שיש בידו לואיה ואסנאד], והם מבקשים להתגדל בפני עמי הארץ ובין אנשי עירם. וקופצין ויושבין בראש, לדין ולהורת בישראל. הם המרבים המחלוקות, והם המחריבים את העולם, והמכבים נרה של תורה והמחבלים כרם ה' צ-באות. עליהם אמר שלמה בחכמתו: "אחזו לנו שועלים, שועלים קטנים מחבלים כרמים."⁷⁹

נעיר, כי דברי רבנו בעניין "שועלים קטנים" אינם מבוססים על מקור בתלמוד אלא על תשובת ר' שרירא גאון הנ"ל.⁷⁹ בסיכומו של דבר, טרם בוא ר' משה לספרד, פירשו את התלמוד על פי שיקול דעתם. הישיבה שהקים ר' משה בקורדובה, ועברה לאחר מכאן לעיר לוסינה בהנהגת ר' יצחק אלפאסי, תלמיד ר' חננאל (בנו של ר' חושיאל, חבר ר' משה) ור' יוסף אבן מיגאש, המשיכה במסורת ישיבות בבל. זאת לא אומרת שחכם מובהק שהגיע להוראה אין לו רשות לחלוק על פסיקות הגאונים. המבוקש אינה צייתנות, אלא התייחסות של כבוד כלפי נאמנות קבלתם.⁸⁰ ספק, אם היה בספרד חכם שכיבד את מסורת הגאונים יותר מר' שמואל הנגיד, ובכל זאת הוא לא נמנע מלחלוק עליהם.⁸⁰ גישה דומה אצל הרמב"ם:

⁷⁸ ריש תשובות הגאונים, שערי צדק (שאלוניקי, תקנ"ב). ראה HS, כ"א, עמ' 316 הע' 26.

⁷⁹ מ"ת תלמוד תורה פ"ה ה"ד. ראה הע' הבא.

⁸⁰ ראה הע' הגר"ש שם, סוף שו" 28-30; וכן HS, כ"א, עמ' 324. לדיון מפורט ומקיף, ראה HS, כ"א, פרק 50.

⁷⁸ על התוקף החוקי של מסורת הגאונים, ראה HS, כ"א, פרק 49.

⁷⁹ ראה דיואן שמואל הנגיד, בן תהלים, סי' כז, עמ' 92, שו" 51-57. השווה HS, כ"א, עמ' 318-319. לעניין זה, ראה עוד יהושע הורוביץ, "יחסו של שמואל הנגיד

מקומו של "משנה תורה" במערכת החינוכית של ספרד והמזרח התיכון : כא

ושנת השמטה ידועה היא ומפורסמת אצל הגאונים ואנשי ארץ ישראל...ועל זה אנו סומכין. וכפי חשבון זה אנו מורין לענין מעשרות ושביעית והשמטת כספים, שהקבלה והמעשה עמודים גדולים בהוראה. ובהן ראוי להתלות.^ז

ובכל זאת הוא לא נמנע לחלוק עליהם.^{זא}

הערה. בסוף פירוש המשניות, מנה הרמב"ם שבעה דורות של ייחוס משפחתו, מאביו ר' מיימון ועד ר' עובדיהו הדיין מקורדובה. מה טעם לשרשרת יוחסין בפרשנות המשנה? כאשר סיים רבינו את פירוש המשנה היה בן 30 שנה, בערך בשנת 5/1164. לפי חשבון של 30 שנה לכל דור, יוצא שר' עובדיהו הראשון כיהן דיין בקורדובה בשנת 5/954, כעשר שנים לפני בוא ר' משה לספרד (בערך שנת 964). לפי חשבון זה, ברור כי הרמב"ם ביקש לרמוז שזקנו היה אחד הדיינים ש"תמהו זה אל זה" וקיבלו את פני ר' משה, בבית "כנסת המדרש". בזאת הביע רבינו השתייכותו האישית ונאמנותו למשפחתו ולמסורת הישיבה. על פי האמור ניתן לפרש "ממשה עד משה לא קם כמשה"—לא ביחס למשה רבינו—אלא ביחס לר' משה, מייסד ישיבת קורדובה.

-ד-

הואיל ו"משנה תורה" אינו כתוב ב"לישנא דרבנן", ברור לכל בר בירב שאינו מיועד לתלמיד חכמים שעניינו השלב השלישי של הלימוד. המגמה בלימוד "התלמוד" היא לרכוש השיבה ומתודולוגיה ביקורתית. והיא להבין ולהשכיל,

אחרי דבר מראשיתו, ויוציא דבר מדבר, וידמה דבר לדבר, ויבין במדות שהתורה נדרשת בהן; עד שידע היאך הוא עיקר המדות, והיאך יוציא האסור והמותר, וכיוצא בהן מדברים שלמד מפי השמועה. וענין זה הוא הנקרא תלמוד.^{זב}

לגאונים, "דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, חטיבה ג', כ"א (ירושלים, תשנ"ד), עמ' 185-189.

^ז מ"ת שמיטה ויובל פ"י ה"ז; וכן ראה פיה"מ, נדרים פ"י ה"ה, כ"ג, עמ' קנב-קנג. השווה מרן יוסף קארו, אבקת רוכל (שאלוניקי, תקנ"א), סי' ד, ג, ג ד"ה תשובה.

^{זא} לדוגמה, ראה: כלאים פ"ט מ"ח, פיה"מ, כ"ב, עמ' רמב; אישות פ"ו ה"יד, פ"יד ה"יד; איסורי ביאה פ"יא, בהשוואת איי היס, סז א; אבל פ"א ה"ג, בהשוואת לחם משנה על אתר. וכן ראה תשובות הרמב"ם, עו' יהושע בלאו, ד"כ (ירושלים: מקיצי נרדמים, התשי"ח-תשמ"ו), סי' רט"ז, כ"ב, עמ' 283. ועוד ראה ר' ישראל משה חזן, איי הי"ם (ליוורנו, תרכ"ט), קיה, א.

^{זב} מ"ת תלמוד תורה פ"א ה"יא.

"משנה תורה" מיועד לאדם שקרא בתורה שבכתב, ומבקש עתה לקרוא תורה שבעל פה. יושם אל-לב, כי רבינו נקט "קורא", הן ביחס ללימוד תורה שבכתב, והן ביחס ללימוד "משנה תורה": "לפי שאתה קורא בתורה שבכתב תחלה, ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה."³³ 'קריאה' אינה 'עיון'³⁴ ולא לימוד ביקורתי. בקריאה, המגמה היא "כדי שיהיו [ההלכות] סדורים על פה."³⁵ נעיר, כי "סדר" הוא שורש ארמי. התרגום של "ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם" (שמות כא:א), הוא: "ואילין דיניא דתסדר קדמיהון." וכבר ציינו חז"ל על הקרבה הסמנטית בין 'שימה' בעברית לבין 'סדורא' בארמית: "ומניין עד שתהא סדורה בפיהם," שאלו חז"ל, והשיבו: "שנאמר" שימה בפיהם."³⁶ היעד העיקרי ברמה של השכלה של "משנה תורה", הוא ידע "תורה שבעל פה כולה," "בלא קושיא ולא פירוק, לא זה אומר בכה וזה אומר בכה."³⁷ וכדברי רבא, "לעולם ילמד אדם תורה, ואחר כך יהגה."³⁸ (כשם שאנו לומדים חשבון לפני שחוקרים בתיאוריה של המספרים). הואיל וקהל היעד הם תלמידים שטרם רכשו כלים עיוניים ומתודה ביקורתית, בחר לו רבינו בסגנון של "הלכה פסוקה," שמציגה את הדברים בלי להנמיק את הטעם או לציין את המקור. חז"ל המחישו סגנון זה בשלוש דוגמאות:

תנו רבנן: אין עומדין להתפלל לא מתוך דין, ולא מתוך דבר הלכה, אלא מתוך הלכה פסוקה. והיכי דמי הלכה פסוקה?
 [א] אמר אביי, כי הא...דאמר רבי זירא: בנות ישראל החמירו על עצמן, שאפילו רואות טיפת דם כחרדל, יושבות עליה שבעה נקיים.
 [ב] רבא אמר, כי הא...דאמר רב הושעיא: מערים אדם על תבואתו ומכניסה במוץ שלה, כדי שתהא בהמתו אוכלת ופטורה מן המעשר.
 [ג] ואי בעית, אימא: כי הא...דאמר רב הונא אמר רבי זעירא: המקיז דם בבהמת קדשים - אסור בהנאה, ומועלין בו.³⁹

להלן פירוש ר' ברוך ספרדי (1070/80-1130/40) על "הלכה פסוקה":
 "אבל הוא אומ' דבר קצוב, ברור, שאין עליו תשובה. ועומד ומתפלל, כיון שדעתו סומכת, לא מטרדא."⁴⁰ וכן פירש הרמב"ם שמדובר בהלכה "שאין בה עיון, כגון

³³ "הקדמה למ"ת", שו' 167-168.
³⁴ ראה המובאה להלן הע' 101.
³⁵ "הקדמה למ"ת", שו' 170.
³⁶ עירובין נד, ב. ראה HS, כ"ב, נספח 36. על מקום 'הסדר' במערכת החינוכית של חז"ל, ראה שם נספח 37.
³⁷ "הקדמה למ"ת", שו' 158-159.
³⁸ עבודה זרה יט, א. ראה לעיל הע' 23.
³⁹ ברכות לא, א. לדעת, "פסקא דדינא," הובא להלן הע' 141, היינו קובץ פסקים שהכין רבא.
⁴⁰ הובא אצל ר' זכריה אגמאתי, ספר הנר, (כ"י בריטיש מוזיאון), על ברכות, דף 26א.

מקומו של "משנה תורה" במערכת החינוכית של ספרד והמזרח התיכון : כג

הלכות פסוקות.^{קא} הרי לפניך, שהיו קובצים של הלכות בלי גיבוי מקורות והסברים. וכן הבהיר רבינו לר' פנחס הדיין, על השוני היסודי שבין קודיפיקציה, שהיא "דרך המשנה" שנוקטת ב"דרך קצרה", ו"שאיין ראוי להזכיר אלא ההלכה הפסוקה בלבד"; לבין "דרך התלמוד" שמבקשת לבחון בצורה נרחבת את תשתית ההלכה, ולהכריע סופית בין הדעות השונות.^{קב} דרכה של ההלכה הפסוקה היא להציג את הדברים בדרך קצרה, בלי ציון מקורות והסברים. נוהג זה, מצוי בישראל ובעמים. כמובן, כאשר שופט או משפטן מציע דעתו בפני עמיתו, עליו לציין את המקורות והתקדים המשפטי, ומובן שעליו להשמיע את הראיות המנמקות את מסקנותיו. ברם, זו אינה הדרך בקודיפיקציה של החוק, שהמטרה היא הצעת הדין בקיצור נמרץ. והם הם דברי מרן *בספ משנה*, שמגמת רבינו היא "פסק הלכה בלשון צח וקצר כמו המשנה".^{קג}

דוגמת מופת ל"משנה תורה" ניתן למצוא ב"ספר הירושות" של ר' סעדיה גאון. כמו שהטיב להבחין ר' יואל הכהן מיללער, עורך הספר, ר' סעדיה גאון מציג לפני הקורא את הלכות בלי לתת שום הסבר להכרעתו השיפוטית, בלי לנקוט את הדברים בשם אומנם, ובלי לציין את המקורות שעליהם מושתתת ההלכה.

גם עוד נעלה בזאת, שלא הזכיר [רס"ג] משפט ודין בשם אמרו, וידבר בחקי התורה בדרך מחוקק, ולא נשא שם המשנה והתלמוד והתנאים והאמוראים על שפתיו, כאשר לא זכר גם פסוק מפסוקי התורה בפ' נחלות. וזה היה לאור ולמיסד דרך רמב"ם הבא אחריו.^{קד}

לעניינו של דיון זה נציין נקודה חשובה: הרמב"ם אינו נשען על הבנתו האישית של התלמוד. מטרתו היא להציג בפני הקורא חיבור שיכלול, לתורה שבעל פה כולה, עם התקנו' והמנהגו' והגזירו' שנעשו מימות משה רבי' ועד חבור התלמוד. וכמו שפירשו לנו הגאונים בכל חיבוריה' שחיברו אחר התלמוד.^{קה}

דברים דומים השמיע רבינו בהקדמה לספר המצוות:

כי מטרתי בו גם הקצור עם השלמות. עד שיקיף הקורא בו כל מה שנמצא במשנה ובתלמוד ובספרא ובספרי ובתוספתא, ואף כל מה שגדרו הגאונים

קא מ"ת תפלה פ"ד ה"יח.

קב ראה "איגרת לר' פנחס הדיין", איגרות הרמב"ם, כ"ב, עמ' 440, 441, 442. על "דרך קצרה", ראה HS, כ"ב, נספח 34.

קג "הקדמה למ"ת", אד"ה ואני. ראה ספרי, עיונים במשנה תורה להרמב"ם (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשל"ח), עמ' 46-60.

קד ר' יואל הכהן מיללער, ספר הירושות... לרבינו סעדיה גאון, (פאריס: ארנסט לרו, תרנ"ז), עמ' X. השווה "איגרת לר' פנחס הדיין", איגרות הרמב"ם, כ"ב, עמ' 441.

קה "הקדמה למ"ת", שו' 164-166.

האחרונים ז"ל, ומה שבארו ופירשו בעניני אסור ומותר, וטמא וטהור, ופסול וכשר, וחייב ופטור, ומשלם ואינו משלם, ונשבע ופטור מלשבע.¹⁰ לזאת, הוא מציג 'דברים ברורים, קרובים, נכונים',¹¹ על פי המשפט אשר יתבאר מכל אלו החבורים והפירושים שנמצאים מימות רבינו הקדוש ועד עכשיו.¹² מכאן אתה שומע כי בכל אשר נוגע לפרשנות המקורות, נשען הרמב"ם על הפירושים של חכמי הישיבות. וכבר העיר רבינו לר' פנחס הדיין, שלא ימצא בחיבורו דעות משלו, בלי לציין את זאת: "ודבר שהוא מפלפולי אומר בפרוש: 'ראה לי שהדבר כך וכך'; או אני אומר: 'מכאן אתה למד שהדבר כך וכך'".¹³ ראויה לתשומת-לב מיוחדת העובדה כי בעיקרון מרכזי זה, הולך רבינו בעקבות ר' יוסף אבן מיגאש. באחת התשובות, בה הוא מותח ביקורת קשה נגד דיינים שפוסקים על פי מה שהם מסיקים מן התלמוד, כתב ר' יוסף אבן מיגאש:

...אם המורים הללו היו ממי שהורגלו ללמוד בתלמוד אז היו מבינים...ומי שאינו יודע דרך התלמוד ואינו מבין כוונותיו איך יכניס עצמו בדיני ישראל ויסמוך על ההיקש שלו בתלמוד, וכמו שיעלה בדעתו [=עולין ויורדין]. ואין לקרות כפי האמת לדיינים אלו אלא 'דייני דחצצת'.¹⁴ ולקרות עליהם: 'כי רבים חללים הפילה'!¹⁵ ולכמו אלו והדומים להם ראוי לומר: 'אם קרית, לא שנית. ואם שנית, לא שלשת. ואם שלשת, לא פירשו לך חכמים'!¹⁶ לפי שהם, אם היו מפרשים להם חכמים, לא היו טועים טעות כזו,¹⁷ ולא היו מפרשים בתלמוד דבר שאינו כונתו. אבל עצלות שהיתה בהם שלא שמשו גדולי הדור חייבה להם זו.¹⁸ ואנחנו כבר הורינו לך ואמרנו לך שורת הדין בזה, והודענוך הדרך שתאמר אותו וטעמו עמו, וראוי לך שתקבע בה מסמרות. ולא הורינו אלא מה שקבלנו מרבי[נו] ואדוננו הרב הגדול[=הרי"ף] ז"ל כשלמדנו לפניו הלכה זו מפירוש' וכוונ' ומה שתתייחד בו ההלכה,¹⁹ וסיבות' עם היות שהוא דבר נגל[ה] אצל מי שיש לו הקש והרגל בדרך התלמוד מבלתי שיצטרך לסמוך בו על רב. עכ"ז

- קו ספר המצוות, עמ' ב.
 קי הלשון "דברים ברורים, קרובים, נכונים" מזכירה לנו דברי ר' ברוך ספרדי "קצוב, ברור, שאין עליו תשובה", הובאו לעיל ע"י הע' 100. "קרובים", היינו "על דרך הרוב", ראה להלן הע' 129.
 קח "הקדמה למ"ת", שו' 160-161.
 קט איגרות הרמב"ם, כ"ב, עמ' תמג.
 קי בבא בתרא קלג, ב: "דייני דחצצתא", ראה רשב"ם שם בשם ר' חננאל, וערוך, ע' חצצתא.
 קיא ראה עבודה זרה יט, א; והשווה מ"ת תלמוד תורה פ"ה ה"ד.
 קיב ראה מועד קטן טז, ב.
 קיג =לא למדו אצל אישים מוסמכים להוראה, ראה לעיל הע' 75, 85.
 קיד ראה פסחים סו, א.
 קטו השווה לעיל הע' 83.

מקומו של "משנה תורה" במערכת החינוכית של ספרד והמזרח התיכון : כה

ראינו להודיעך מה שקיבלנו בו מרבי' [נ] הגדול ז"ל, לארכובה אתרי ריכשי.^{קטז}
והרוצה לקבל, יקבל; ומי שלא ירצה לקבל, יעמוד בסברתו. ככתוב, "השומע
ישמע, והחדל יחדל" [יחזקאל ג:כז]. ועל כיוצא בו ראוי לומר: "גוד, לית דין
צבי דיילפ!"^{קיז} והמקום יזכנו להורות כדין וכהלכה. והוא יפתח לבנו לתורתו
ולהוציא הדין על בוריו ועל אמיתתו, ויצילנו מעונש הדין, אמן.^{קיח}

ועוד עיקרון ביקורתי בגישת ר' יוסף אבן מיגאש. שלא כנהוג אצל הפרשנים
הראשונים וגדולי הפוסקים הוא פסל את המתודה של 'החילוקים'!

ומה שהכרחני לחזור מאותה סברא, הוא לפי שאמרתי שמה שלא חילק אותו
התלמוד אין לנו לחלק אותו, אלא נקח אותו בהחלט כמו שבא מוחלט בתלמוד.
שאם היה חלוק זה אמיתי וראוי לחלק אותו, לא לישתמיט חד תנא או חד אמורא
או חד מרבנותא, לזכור זה החילוק או לרמוז אותו.^{קיט}

על פי תפיסה זו, ברור, כי "אין לנו להכניס במאמר מה שאינו מפורש בו,
בלתי ראייה."^{קכ}

למדנו לפי דרכנו, כי הקושיות והפולפולים העולים מתוך חילוקים וכדומה
בהבנת התלמוד, אינם עניין ל"משנה תורה" ולמסורת התורנית שקיבל הרמב"ם
מרבתי. ועוד, עלינו לזכור כי פעמים ניתן לפרש את הסוגיה ביותר מדרך אחת,
אבל מקובל היה בשיבות לפרש בדרך זו ולא בדרך אחרת.^{קכא} מכאן ל"חלקין" —

קטז = הגיון התלמודי + קבלה. השווה לעיל הע' 75, 87.

קיז בבא בתרא קיא, ב: דיליף. ראה רשב"ם על אתר.

קיח תשובות הר"י אבן מיגאש, סי' קצה, ל, א. על תשובה זאת, ראה איי הי"ם, קיז, ב, הע'
מה. וכן ראה הדיון אצל גויטיין, סדרי חינוך, עמ' קנו-קנו, קסד-קסט.

קיט הובא שיטה מקובצת המפואר, בבא מציעא (ירושלים: ב. ברוכמן: תשס"ז), על דף
קב, א, ד"ה ומה שפורש, עמ' תצח, א.

קכ תשובות ר' יוסף אבן מיגאש, סי' קמט, כד, ד. השווה שם סי' סג, בסוף. עיקרון זה
מקובל גם אצל מבחר חוקרי ספרות יוון העתיקה. ראה, E.R. Dodds, "On
Misunderstanding Oedipus Rex," in ed. Eric Segal, *Readings in Greek
Tragedy* (Oxford: Oxford University Press, 1983), עמ' 180: "...and it is
an essential critical principle that what is not mentioned in the play
does not exist".

קכא כדוגמה, ראה שבת צב, א: "קם אביי בשיטתיה דרבא, קם רבא בשיטתיה דאביי.
ורמי דאביי דרבא, ורמי דרבא דרבא." ופירש ר' חננאל, הובא אצל פרו' שרגא
אברמסון, פירוש רבנו חננאל לתלמוד (ירושלים: ח. וגשל, תשנ"ה), עמ' 110: "קבלה
הוא דהדר ביה אביי ממימריה וקם בשיטתיה דרבא, דאיפליג עליה רבא..." והוסיף
פרו' אברמסון: "והיא הערה חשובה לתולדות התלמוד, שאף על פי שאפשר לפרש
אחרת, הרי היתה קבלה בתלמוד [ט"ס וצ"ל: בשיבות] שאין לפרש כך!" השווה
שם, עמ' 198.

מונח שבערבית-יהודית מורה על הוראת מדע-מפתח לפענוח את הטקסט.^{קכ} להלן ההגדרה שנתן ר' סעדיה למונח זה: "אמנם ה-תלקין, הוא שילמד האדם עיקרי המדעים ויסודותיהם ממי שקדם לו בהם והגיע לפניו אליהם."^{קכ} כדי לתפוס את התורה שבעל פה בכלל, והתלמוד בפרט, זקוק התלמיד לעקרונות שלא ניתן להסיק מן הטקסט עצמו. וזהו שהעיר ר' אלחנן בן שמריה (מאה י"א) באחת מדרשותיו: "כשם שבהדלקת^{קכ} האש, לא יידלק מעצמו מבלי חומר [דלוק], כך מי שדורש ידע [של התורה] זקוק לעזרה ממי שקדמו לקבוע את המופתים ואת היסודות שלה. ואין דרך אחרת לעמוד עליה."^{קכ} באחת מתשובותיו הבהיר ר' שר שלום גאון (נפ' בע' 864/859; כיהן כעשר שנים גאון בישיבת סורא, בע' 850) שיש דברים שניתן לפרש רק כשהתלמיד יושב מול הרב והרב מכיר היטב את אופיו ודרך החשיבה שלו:

ואם היה רצון, והייתם לפנינו היה אפשר לפרשן יפה יפה ולבררן יפה יפה זו מזו. כמות, דבר דבור על אפניו. מפני שכשתלמיד יושב בפני רבו, וישא ויתן בדבר הלכה, יודע רבו לאיזה צד לבו נוטה, ומה מתעלם ממנו, ומה מתעקש עליו. ופושט לו עד שמאיר עיניו ומראה לו פנים בהלכה. אבל בכתב, מה אפשר לו? אלא מקצת צוינו וכתבו לכם כללות של יין נסך.^{קכ}

לאור דברים אלה ניתן להבין מדוע לא נחה דעתו של ר' יוסף אבן מיגאש באלה שהורו מתוך מכלול מגוון של שיקולים בתלמוד, בלי מדע-תלמודי שמבוסס על מסורת ישיבות הגאונים. וזה מה שהשיב בעניין דיין שעיקר ידיעתו בהלכה מבוססת על תשובות הגאונים, והוא אינו "מבין עיקר הדין, ולא מאיזה מקום יצא מן התלמוד: אם הוא מותר להורות, או אם ראוי לסמוך עליו בשום דבר."^{קכ} וזו תשובתו:

דע שהאיש הזה ראוי יותר להתיר לו להורות מאנשים רבים קבעו עצמם להוראה בזמננו, ורובם אין בהם אפי' אחד משני דברים אלו, רצוני לומר, הבנת

קכב ראה HS, כ"א, עמ' 270-272.

קכג פירוש משלי לרס"ג, ערך ותרגם ר' יוסף קאפיח (ירושלים, תשל"ו), עמ' טז; ראה HS, כ"א, עמ' 270 הע' 169. תלקין מקבילה ל"סביר" אצל חז"ל, ראה HS, כ"ב, נספח 37.

קכד במקור: קבץ, והיינו קבץ; כלומר 'לקבל' את האש.

קכה ר' אלחנן ברב שמריה, אצל פרו' שרגא אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ה), עמ' 150 שו' 15-20. התרגום שלי. ראה עליו תחת מפתח השמות, אצל Jacob Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, 2 vols. (Oxford: Oxford University Press, 1920).

קכו תשובות רב שר שלום גאון, עו' ר' רפאל שמואל הכהן וינברג (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשל"ו), סי' פד, עמ' ק-קא.

קכז מעין דברים אלה בתשובות הרא"ש, לא:ט.

מקומו של "משנה תורה" במערכת החינוכית של ספרד והמזרח התיכון : כז

ההלכה והעמידה על דעת הגאונים ז"ל. ואותם שמדמים להורות מעיון ההלכה ומחוזק עיונם בתלמוד הם שראוי למנעם מזה, לפי שאין בזמננו זה מי שיהי' ראוי לכך. ולא מי שהגיע בחכמת התלמוד לכלל שיוורה מעיונו מבלי שיעמוד על דעת הגאונים ז"ל. אבל מי שמורה מתשובות הגאונים וסומך עליהם, ואע"פ שאינו יכול להבין התלמוד הוא יותר הגון ומשובח מאותו שחושב שהוא יודע בתלמוד וסומך על עצמו. שהוא, אע"פ שהוא מורה מסברא בלתי אמתות מראיות הגאונים ז"ל, מ"מ אינו טועה בזה. לפי שהוא מה שעשה, ע"פ ב"ד גדול מומחה לרבים עשה. ומי שמורה מעיונו בהלכה אפשר שהוא חושב שאותה הלכה מחייבת אותה הוראה, והיא אינה מחייבתה, והטעהו עיונו או טעה בפירושה. ואין בזמננו זה מי שיגיע בתלמוד לגדר שיוכל לסמוך להורות ממנו.... עד שאני אומר שמי שאינו סומך על עצמו, אם הוא נתלה בתשובות הגאונים ובהוראתם שהם הלכות פסוקות, וסברות קצרות ברורות הוא יותר משובח מאותם המדמים להורות מן התלמוד.^{קכב}

בסיכום, "משנה תורה" מכוון לציבור שמקובלות עליו את אותן ההנחיות שהציע ר' יוסף אבן מיגאש והגאונים הנ"ל. המטרה אינה 'עיון' או לימוד ביקורתי של ההלכה, אלא "כדי שיהיו [ההלכות] סדורים על פה.^{קכט} המתודה אינה זו של "עולין ויורדין", אלא לפי הפרשנות המקובלת בישיבות הגאונים ותלמידיהם. התכלית, הוא מה שמכונה בלישנא דרבנן, "הלכה רווחת",^{קל} והן אותן ההלכות שעליהן הסכמה מלאה; וכן אותן הלכות שנחלקו עליהן ולאחר מכן, לנסיבות שונות, בא חכם ו"קבע הלכה" כאחד הצדדים,^{קלא} והיינו "הלכה קבועה".^{קלב} בשולי

קכב תשובות ר' יוסף אבן מיגאש, סי' קיד, יז, ב-ג. ע"ש.

קכט "הקדמה למ"ת", שו' 170. הואיל ומדובר בציבור שאינו עוסק בתלמוד, פעמים שהרמב"ם ממחיש את ההלכה, לא על פי אותה דוגמה שמופיעה בסוגיה, אלא במקרה "הנופל לרוב", משום "שכונתי בכל החבור הזה להקריב הדינין אל השכל או אל דרך הרוב", *תשובות הרמב"ם*, ערך ותרגם פרו' יהושע בלאו, ג"כ (ירושלים: מקיצי נרדמים, תש"ך) כ"ב, סי' רנב, עמ' 461. ראה לעניין זה, *עיונים במשנה תורה להרמב"ם*, עמ' 57 הע' 75; HS, כ"א, עמ' 408-407. וכן השווה כ"מ נערה בתולה פ"ג סוף ה"ב; כ"מ מעשה הקרבנות פ"ה ה"ג; לחם משנה, תמורה פ"ד ה"ג; כ"מ סנהדרין פ"ג ה"ח; כ"מ מלכים פ"א ה"א.

קל ראה יבמות יד ב; חולין נז, ב; ירושלמי יבמות, פ"א ה"ו, ג, א. השווה: משנת רבי אליעזר, מהדורת ענעלאו (נויורק: בלוך, 1933), פ"ט, עמ' 169; *תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון*, עו' ר' ירחמיאל ברודי, ב"כ (ירושלים: מכון אופק, תשנ"ד), סי' קכג-קכד, כ"ב, עמ' 350; סי' שכט, כ"ב, עמ' 490; *תשובות גאונים מזרח ומערב*, עו' ר' יואל הכהן מיללער (ברלין, תרמ"ח), סי' עב, יח, ב; *תשובות הגאונים החדשות*, סי' קנג, עמ' 210; סי' קעט, עמ' 253; רי"ף על כתובות מד, א; ועוד.

קלא ראה תוספתא ברכות פ"א ה"ד; פ"ה ה"ב; תעניות פ"ב ה"ה; חגיגה פ"ב ה"א. וכן השווה תוספתא דמאי פ"ה ה"כד וחולין נז, ב. בבחינת, מחלוקת "וסוגיא דשמעתא אזלי כאידך"; ראה סנהדרין לג, א; מ"ת סנהדרין פ"ו ה"א-ב, ונ"כ על אתר.

הדיון נעיר, כי בית המשפט הגבוהה בארצות הברית מכיר בעיקרון של "settled law"—מושג מקביל ל"הלכה רווחת" ול"הלכה קבועה".^{קלג}

-1-

אחת הטענות שהשמיעו מבקרי ה"משנה תורה", היא שרבינו לא הביא את המקורות שעליהם ביסס את ההלכה, כדי לאפשר למעיין לבחון בצורה רחבה ומדויקת את הנושא. טענה זו העלה ר' פנחס הדיין, וזו תשובת רבינו אליו:

וזה שאמרת שתמצא בחבור דברים נסתרים, מפני שהם בלא ראייה [= שאין אתה יודע מקורם בתלמוד]—לא היה לך לומר כן אלא אלו היו בחבור דברים שהוצאתי אותן מפלפולי ומדעתי, וכתבתי אותן סתם, ולא הבאתי עליהן ראייה. וזה לא עשיתי אותו מעולם! גלה און חכמתך ודע שכל הדברים הסתם שבו, תלמוד ערוך הוא בפרוש, בבלי או בירושלמי, או מספרא וספרי, או משנה ערוכה, או תוספתא. על אלו סמכתי, ומהן חברתי.^{קלד} ודבר שהוא מתשובת הגאונים אומר בפרוש 'הורו הגאונים', או 'תקנת אחרונים היא', וכו' וכיוצא בזה. ודבר שהוא מפלפולי אומר בפרוש 'יראה לי שהדבר כך וכך', או אני אומר 'מכאן אתה למד שהדבר כך וכך'. וזו היא הראיה, מאחר שהודעת בתחלת החבור שכלו מתלמוד בבלי וירושלמי וספרא וספרי ותוספתא. אבל היה לך לומר שתמצא בו דברים הנסתרים שאין אתה זוכר באי זה מקום נאמרו.^{קלה}

לבוא בחשבון בדרך ראויה לבעיית 'הראיות', עלינו להדגיש שוב כי "משנה תורה" אינו מכוון לחכם שנהירים לו שבילי חז"ל, אלא ל"מי שאינו יכול לירד לעומקו של תלמוד".^{קלז} לתלמיד שחסרים לו את אותם הכלים עיוניים שרק שליטה מלאה במכלול הספרות חז"ל יכולה להעניק, כל 'ראיות' שבעולם לא מעלות ולא מורידות: לעולם הוא יצטרך לסמוך על 'הראיה' של פלוני הרב או שלא לסמוך עליה, משום שהוא סומך על 'הקושיא' שעל פיה ר' אלמוני סתר את 'הראיה' של ר' פלוני. להלן מה שכתב ר' דוד עראמה (מאה-16) על נקודה מרכזית זו:

בודאי שהרב לא עשה הספר אלא למי שרוצה להיות נסמך על הכרח עיונו. וא"ת יביא המסייע! היה לו להביא גם כן מי שחולק עליו בהכרח כדי שנראה מי

קלב תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון, סי' רכג, כ"א, עמ' 129 (=שערי צדק, סי' נו, עמ' קמט). וזאת, בניגוד ל"הוראת שעה", שהיא פסיקה שנבעה מכוח נסיבות מיוחדות, ואין להביא ראייה ממנה. וזהו שכתב ר' אברהם אבן עזרא, הקדמה לפירוש התורה, ד"ה הדרך הרביעית: "ויש שהוא כהלכה שאינה קבועה."

קלג ראה HS, כ"א, עמ' 407, וכ"ב, נספח 68.

קלד השווה "הקדמה למ"ת", שו' 148-154.

קלה "אגרת אל ר' פנחס הדיין, "איגרות הרמב"ם, כ"ב, עמ' תמב-תמד.

קלו "הקדמה למ"ת", שו' 145.

מקומו של "משנה תורה" במערכת החינוכית של ספרד והמזרח התיכון : כט

הוא החולק, כמו שאמר הוא. וא"כ לא יועיל כלום בחיבורו, כיון שהדבר נשאר להכרעתו, ואיני יודע איזה מהן אקח.^{קלז}

חייבים אנו להדגיש כי "ידע" של תלמיד שלא הגיע להוראה אינו בכלל "ידע". כך עולה בבירור מתוך ההלכה שקובעת שמי שיודע כי בית הדין טעה, וסמך בכל זאת על הוראתם, חייב חטאת קבועה, שהרי הוא "ידע" שהוראתם שגויה.

במה דברים אמורים כשהיה זה שיודע שטעו חכם או תלמיד שהגיע להוראה, אבל אם היה עם הארץ, הרי זה פטור שאין ידיעתו באיסורין ידיעה ודאית, ומצטרף לכלל השוגגים על פיהם.^{קלח}

וזהו שכתב מרן "שדרך רבינו תיקון לכל העולם, זולתי לחד בדרא באותו זמן".^{קלט}

והנה פלא: לסיבות שאינן מעניינינו, לא עלה על דעת המבקרים לשאול על 'הראיה' שעליה מתבססת התיאוריה כי חכם שהגיע להוראה, חייב לגלות את המקורות שעליהם נשען. נעיר כי בחלק ניכר מהשגותיו, הראב"ד לא הביא ראיה, ולא כתב הדברים בשם אומרם. ועוד נעיר על תשובה אחת שהוא גוער על אלה שביקשו ממנו לגלות את טעמו. לבסוף נענה לבקשתם, "ואם [=אף על פי ש] הם חייבים לקבל דברי מבלי חקירה, בעבור כי רבו שנותי משנותם וחכמתי מחכמתם." ^{קמ} יתרה מזו, חז"ל לא ציינו את הטעם של "פסקא דדינא" שלהם.

אמר להו רבא לרב פפא ולרב הונא בריה דרב יהושע: כי אתי פסקא דדינא דידי לקמיכו, וחזיתו ביה פירכא, לא תקרעוהו עד דאתיתו לקמאי. אי אית לי טעמא אמינא לכו, ואי לא, הדרנא בי. לאחר מיתה, לא מיקרע תקרעוהו ומגמר נמי לא תגמרו מיניה. לא מיקרע תקרעיניה, דאי הואי התם דלמא הוה אמינא לכו טעמא. מגמר נמי לא תגמרו מיניה, דאין לדיין אלא מה שענינו רואות.^{קמא}

לעניינינו, ניתן לעלות שלוש מסקנות. [א] "פסקא דדינא" לא הייתה מלווה ב"טעמא". [ב] אמנם, אין רשות לדיין שאינו יודע את הטעם להסתמך על "פסקא דדינא" ולהביא מתוכה ראיה לפסקא אחר – "ומגמר נמי לא תגמרו מיניה." [ג] וזאת, בגין העיקרון: "אין לדיין אלא מה שענינו רואות." מתוך נקודה [א] אתה

קלז ר' דוד עראמה, פירוש על הרמב"ם ז"ל (אמשטרדאם, תס"ו), "פירוש על השגות הראב"ד", ד"ה ויודע. ראה עיונים במשנה תורה, 55 הע' 66.

קלח מ"ת שגגות פ"ג ה"ה. על הגדרת 'עם הארץ', השווה ההבאה מר' יוסף ראש הסדר, לעיל הע' 52.

קלט כסף משנה, "הקדמה למ"ת", אד"ה ואני.

קמ ראב"ד, תשובות ופסקים, מהד' ר' יוסף קאפח (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ד), סי' כ, עמ' סה.

קמא בבא בתרא קל, ב-קלא, א.

למד שגם בזמן חז"ל נהגו שלא לצרף את הטעם בפסקי הלכה. אמנם, מתוך נקודה [ב] ברור כי דיין שאינו יודע את הטעם אין לו רשות להישען עליה. וזהו שכתב רבינו:

ובכלל אומר, כי כל מאמר שימצא לאחד מן הגאונים ז"ל המפורסמים בהוראה, ולא נמצא עליהם ראייה ברורה, לא נדחה אותם ולא נטעה אומרם. אבל נאמר, אפשר שיש לו ראייה. ואין ראוי לנו שנסמוך על אותו מאמר ולא נעשה בו עד שיתברר לנו סבתו. וזה עיקר גם כן כבר בארוהו לנו ז"ל באמרם "לא תקרע תקרעוניה ולא מגמר תגמרו מניה." ^{קמ"ב}

נקודה [ג] מקורה בתוספתא: "ולא תענה על רב לנטת" [שמות כג:ב]—הוסיף עליהן הכתוב עוד אחד: "לנטות אחר רבים להטות." "שלא תאמר בשעת הדין: 'דיי שאראה כרבי!'—אלא אמור מה שבדעתך." ^{קמ"ג} והם הם הדברים ששנו במכילתא דרשב"י: "שלא תאמר: דיי שאהיה כ>רבי< פלוני אלא אמור מה שלפניך." ^{קמ"ד} לאור דברים אלה, מה פשר לטענת הראב"ד, "כי פעמים רבות יעלה על לב הדיין לאסור או להתיר, וראיתו ממקום אחד. ואילו ידע כי יש גדול ממנו הפליג שמועתו לדעת אחרת היה חוזר בו?" ^{קמ"ה} באשר לטענה כי רבינו לא ציין את המקורות, כבר הוא השיב לר' פנחס שכל מי ששולט במקורות חז"ל יכול למוצאם. ^{קמ"ו} התלוונה אינה שרבינו לא ציין את המקורות --בדרך כלל ישנו מונח-מפתח שמראה, למי שהוא בקי בכל מכמני ספרות ישראל, כולל מסורת הגאונים וחכמי ספרד (דוגמת ר' אנוידאל די תולידו ומרן)-- מקור ההלכה. הטענה העיקרית היא ששיטת רבינו מונעת ממי שאין לו שליטה טוטאלית במסורת הנ"ל 'להשיג'. וכמו שהבליע בנעימה רבינו לר' פנחס הדיין, "אבל היה לך לומר שתמצא בו דברים הנסתרים שאין אתה זוכר באי זה מקום נאמרו." ^{קמ"ז} מצד אחד, כמו שהדגיש מרן, מי שלא מוצא ידיו ורגליו בים התלמוד, יכול לסמוך על רבינו, ומי שהגיע להוראה, ^{קמ"ח} אינו חייב לסמוך על רבינו או על שום פוסק אחר.

...ויכול כל חכם לב מהבאים אחריו לסמוך על ברירתו של רבינו. ואם ימצא איזה חכם גדול, שלא ירצה לעמוד על ברירתו עד שישקול גם הוא במאזני

קמ"ב תשובות הרמב"ם, סי' שי, כ"ב, עמ' 576. השווה שם סי' קלח, כ"א, עמ' 266-267.
קמ"ג תוספתא סנהדרין פ"ג ה"ח, עו' ר' מ. ש. צוקרמאנדל (ירושלים: ואהרמן, תשל"ה), עמ' 419. ברם ראה ר' דוד פארדו, *חסדי דוד*, כ"ב (ליוורנו. תר"נ), ס, ד-סא, ב. וכן ראה הע' הבאה.
קמ"ד מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי, עו' אפשטיין-מלמד (ירושלים: מקיצי נרדמים, תשט"ו), עמ' 214. וכן ספר המצוות, מל"ת רפג, עמ' שיב-שיג.
קמ"ה השגות הראב"ד, "הקדמה למ"ת, "אד"ה ויודע. בעניין זה, ראה HS, כ"א, עמ' 415-419.
קמ"ו ראה "אגרת אל ר' פנחס הדיין, "איגרות הרמב"ם, כ"ב, עמ' תמב-תמג.
קמ"ז "אגרת אל ר' פנחס הדיין, "איגרות הרמב"ם, כ"ב, עמ' תמד.
קמ"ח ראה "הקדמה למ"ת, "שו' 149-152. השווה HS, כ"א, עמ' 409.

מקומו של "משנה תורה" במערכת החינוכית של ספרד והמזרח התיכון : לא

שכלו, מי מעכב על ידו מלעיין בספרי הגמרא והמחברים. נמצא שדרך זה שנקט רבינו, תיקון לכל העולם כולו, זולתי לחד בדרא באותו זמן.^{קמט}

מכאן לשאלה יסודית בנושא 'הראיות': למי אמור להועיל ידע זה? בוודאי לא לתלמידים שאליהם מיועד "משנה תורה". לגבם, כל 'ראיה' שאתה מעלה היא בגדר אחיזת עיניים, שהרי אין בידם את הכלים להעריך נכונה את ההוכחה שאתה מציג לפניהם. ידע זה גם לא יועיל לחכם שהגיע להוראה, כי הוא אמור להיות גמיר וסביר בכל התורה כולה. למעשה, 'ראיה' יכולה להועיל רק לחכם שאין בידו כל המקורות ומבקש לדעת את הבסיס שעליו נשען חברו, כדי לחלוק עליו. חז"ל מנעו, בנסיבות אלו, לגלות את הטעם של ההלכה או אפילו לחזור עליה: חכם שלא תפס את דברים בפעם ראשונה, או שזקוק שמישהו יפרש לו את העניין, אינו מסוגל לשאת ולתת עם חברו על אותה ההלכה. פרט חשוב זה גילה רבינו בסוף מאמר תחיית המתים, כשביקש להתנצל על שחזר על כמה פרטים בתוך מאמרו:

ואין ראוי לאחד מאנשי החכמה שידקדק עלינו מה שבא בזה המאמר, מכפול הענין האחד פעמים הרבה. ולא מן ההארכה בבאור מה שלא תוסיף בו ההארכה ביאור. כי זה המאמר, אמנם, חברתיו להמון [ערבית: אלג'מהוד]...^{קנ} אמנם, השלמים בחכמות, הרמיזה בהם תספיק להם, ואינם צריכים לא לכפול ולא להאריך בפירוש, רק אל ראשי פרקים. כמו שעשינו באלו הענינים העמוקים כולם כמורה נבוכים ובכל חבורינו,^{קנב} כמו שלמדונו ז"ל: "אמר [ר' יוסי הגלילי] לו: פרשוהו! אמר לו [בן עזאי]: אין מפרשין לחכם! אמר לו: שנהו! אמר לו: אין שונין לחכם!" הנה התבאר לך שהדבור עם השלמים לא יצטרך לכפול, ולא לפרש: "תן לחכם, ויחכם עוד" (משלי ט:ט).^{קנב}

ההבאה מן הספרא מופיעה בדפוסים בשינוי קל ("...שנהו...פרשהו...").^{קנג} אמנם, גרסת רבינו מופיעה בספרא בכ"י שהוציא פרו' פינקלשטיין.^{קנד} וכן בנוסח שלפני ר' אהרן אבן חיים (1545-1632), וכדרכו בקודש, היטיב להסביר את הדברים בדרך בהירה ומשכנעת:

^{קמט} כסף משנה, "הקדמה למ"ת, אד"ה ואני. השווה, "אגרת אל ר' פנחס הדיין, "איגרות הרמב"ם, כ"ב, עמ' תלט: "וכי אני צויתי או עלתה על לבי שאשרף כל הספרים שנעשו לפני מפני חבורי."

^{קנ} בניגוד ל-אל-עואם, 'האספסוף', במובן השלילי; על ההבדל ביניהם, ראה *Homo Mysticus*, עמ' 16.

^{קנא} היינו "משנה תורה."

^{קנב} מאמר תחיית המתים, מהדורת פרו' יהושע פינקל (ניוירק): האקדמיה האמריקנית למדעי היהדות, ת"ש), עמ' לו.

^{קנג} ספרא, מצורע, פר' ג, ה, יא, (ירושלים: ספרא, תשי"ט), עה, ג.

^{קנד} ספרא, הוצאת פרופ' אליעזר ארי' פינקלשטיין (ניוירק): בית המדרש לרבנים, תשי"ז), עמ' 324.

ה"ג "פרשהו" לי, ואח"כ "'שנהו" לי. והכי גריס בילקוט. וזהו הסדר הנכון, דבראשונה אמר לו שיפרש לו דבריו, וכאשר אמר לו שאין מפרשין לחכם, אלא תן לחכם דברים סתומים והוא יפרש אותם, אמר "שנהו" לי! – ואינו מלשון 'משנה' אלא מלשון 'שניות'; ר"ל: 'חזור פעם שנית, ואמור לי הדברים בעצמם מבלי פירוש!'—שמה מתוך שהוא שונה יבינם מאופן דברו אותם. וא"ל דאפילו זה, אין שונין לחכם, אלא מפעם ראשונה צריך להבין! וענין זה, לפי שזה תלוי בהבנת הנושאים אשר בהם יפלו אלו הדברים, והחכם צריך שידע הכל.^{קנ}

נביא את המשיך הדברים, בהם סיים רבינו את מאמר תחיית המתים:

אמנם ההמון [ערבית: אלג'מהור] צריכים לשני הענינים יחד: "צו לצו, צו לצו; קו לקו, קו לקו"—ועם כל זה, יבינו מעט: "זעיר שם, זעיר שם" [ישעיה כח:י]. אמנם, ראוי שידובר אל כל כת כפי מה שסובלת. והשם יתעלה יישירנו בדבור ובמעשה, ויצילנו מן החטא והשגיאה, למען חסדו. אמן, אמן!^{קנו}

נראה, כי רבינו תפס את הפסוק, כמו שביאר רד"ק על אתר:

"כי צו לצו." צו הוא שם, כמו מצוה. ולא נאמרה המצוה בזה הלשון במקום אחר. ורוצה בו באמרו צו, מצוה קטנה. אמר, כי הם [עם ישראל] כמו הנערים, ולנערים יצוה אדם אותם מעט מעט, וילמדם כדי שיקבלו, כי אין להם לב לקבל אלא דברים מעטים. וכן פי' "קו לקו", והקו הוא קו הבנין. והבנאי מטה אותו עד שיעשה אותו טור אחד, ואח"כ יסלקהו ויטהו לעשות טור אחר. וכן יעשה מעט מעט עד שישלים הקיר. וכן הוא הלמוד וההרגל לנערים, וכן צריך שילמד הנביא לעם הזה כי הם מעטי הבינה. ועוד, כי הם נלאים לשמוע דבר ה' בעבור שאינם חפצים בו. ואחר שאמר צו לצו קו לקו וכפלם לחזק הענין, ואמר "זעיר שם זעיר שם", כלומר, יאמר להם מעט בדבר זה ומעט בדבר זה, ואע"פ כן אינם מקבלים!

בסיכומו של דבר, "משנה תורה" נכתב על פי מסורת הגאונים, כפי שהועברה על יד ר' משה ותלמידיו ותלמיד תלמידיו, תחילה ל'כנסת המדרש' אשר בעיר קורדובה, ולאחר מכאן, על ידי ר' יצחק אלפאסי ור' יוסף אבן מיגאש, לעיר לוסינה. ❧

קנה ר' אהרן אבן חיים, קרבן אהרן (ויניציאה, שס"ט), קנג, ג.
קנו מאמר תחיית המתים, עמ' לח.